

Linskäktningens historia i Sverige

Av Ragnar Jirlow

Det i Sverige vanligaste sättet att ur linet avlägsna de träaktiga partiklarna, *skävorna*, är att *skäkta* det. Man svänger därvid med ena handen ett träsvärd, *skäktsvärdet*, huggar därmed in på en handfull lin, *linhässlan*, som hålles med ena handen och vilar över *skäktstolen*, fig. 1.

Skäktningen, som omfattar mycket stora delar av Sverige, saknas i landets nordligaste delar. Nordgränsen, som jag föregående sommar blev i tillfälle att närmare fastställa, synes från Bottniska viken följa Ångermanlands södra gräns för att sedan dela Jämtland i ett sydligt område, där man skäktar, och ett nordligt, där andra metoder tillämpas. Östersunds museum har skäktsvärd från Hallens, Lits, Näldens och Kyrkås' socknar samt skäktstolar från Kyrkås och Offerdal, och uppgifter från 1818—1819 bekräfta och utvidga denna utbredning med Hellesjö, Håsjö, Revsunds, Bodsjö och Lits socknar.¹ I Nordiska museet finnas skäktsvärd från Åre och Ragunda. Då jag förgäves efterfrågat redskapet i Hammerdals, Laxsjö och Gåxsjö socknar, synes skäktningen alltså vara utbredd i landskapets södra och centrala delar, innefattande Storsjöbygden. Gränsen går i Norge avsevärt sydligare: skäktningen synes där ha gjort halt vid Dovre. Det nordligaste norska skäktsvärd, som är mig bekant, stammar från norra Gudbrandsdalen.

Skäktningen saknas alltså i norra Jämtland, Ångermanland, Västerbotten, Norrbotten och Lappland. Detta innebär emellertid icke, att den är likformigt utbredd över hela det övriga Sverige. Den saknas t. ex. i nordligaste hörnet av Uppland (Älvkarleby-trakten) och likaså i norra

¹ Uppgifterna ha ställts till mitt förfogande av intendent E. Festin, Östersund.

delen av Halland, norr om Viskan—Skuttran.² Fortsatta undersökningar torde komma att visa andra dylika motståndsområden mot skäktingen.

Några försök att taga reda på skäktingens ålder ha icke gjorts varken i vårt land eller i något annat. Problemet är dock måhända icke olösligt. Någon mera ingående kronologi torde det väl ännu icke vara möjligt att nå, men vissa ledtrådar till åstadkommande av en ungefärlig tidsbestämning finnas dock.

Per Brahe omnämner i sin »Oeconomia eller Huszholdz-Book», författad »efter Upplands lägenhet» omkring 1581—85, att man i september brukade »bråka, klyffta och häckla» linet. Han omnämner alltså ej skäktingen men väl häcklingen, varav skulle framgå, att häcklan men ej skäktsvärdet vid den tiden nått Mälardalen. Den förra omnämnes för övrigt redan 1460 från Jönköping och är även belagd i en medeltida ordbok i Codex Ups. C 20.⁴

Häcklans högre ålder framgår även av att den är utbredd genom hela Sverige — motståndsområden saknas — medan skäktingen ej lyckats genomsyra hela landet och helt saknas i dess nordligaste delar.

I samma riktning talar de två redskapens utbredning i Finland. Båda äro här otvivelaktigt lån från svensk kultur. Men medan häcklan i Åbo-trakten är företrädd i exemplar från ett så tidigt år som 1750 (i Åbo museum) och vunnit insteg i hela västra Finland⁵, är skäktsvärdet helt ungt. Skäktingen förekommer framför allt på Åland, och där minnas ännu äldre personer importen.⁶ I Finlands Nationalmuseum, Helsingfors, har jag endast sett två skäktsvärd och en skäktstol, samtliga av ungt kynne och stammande från Åland. Dock förekommer skäkting sporadiskt på fastlandet, t. ex. i trakten av Raumo.⁷

Även orneringen av skäktnivarna visa icke på någon högre ålder. Rokokopräglade former kunna föra oss tillbaka till 1700-talets senare hälft.

Daterade exemplar i våra museer träffas tidigast från 1700-talet: Halland 1799 (nu i Nordiska museet), Västergötland 1783 (två exemplar med detta årtal i Skara museum, det ena från Borgunda, det andra från Hangelösa), Östergötland 1771 (i Nordiska museet), Västmanland 1771

² A. Andersson, Linkultur i Halland, i Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles handlingar: Fjärde följd, 33: 2, s. 119.

⁴ Se art. häckla i Svenska Akademiens ordbok.

⁵ U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kulttuuria, Helsingfors 1921, s. 63.

⁶ G. Landtman, Växtlighetsriter, i Svenska litteratursällskapets i Finland skrifter, CLXXXIV, Helsingfors 1925, s. 235.

⁷ Meddelande i brev från mag. Tyyni Vahter, Helsingfors.

Fig. 1. Linet skäktas. Leksands socken, Dalarna. Foto G. Heurlin, Nordiska museet.

(i Västerås' museum), Södermanland 1792 (i Eskilstuna museum), Uppland 1795 (i Uppsala museum, från Uppsala stad)⁸, Härjedalen 1784 (i Nordiska museet), Hälsingland 1758 (i Hudiksvalls museum)⁹, Jämtland 1741 (i Östersunds museum, dock utan härkomstuppgift). Dateringen torde giva vid handen, att skäktningen trängt upp till Jämtland redan före mitten av 1700-talet. Några vittgående slutsatser kunna dock knappast dragas av de nämnda daterade svärd. Då vi emellertid ha anledning att antaga, att skäktningen i Sverige står i samband med skäktningen i Norge, må här erinras om att Lillehammars museum förvarar en skäktniv med det tidiga årtalet 1644 från Lalm kapellförsamling under Vågå prästgäll, Gudbrandsdalen. Också i Norge ha vi egendomligt nog det äldsta daterade exemplaret från nordkanten av utbredningsområdet.

Att skäktningen även hos oss förekommit på 1600-talet antydes av att Broman omkring 1720 talar om att *skäcka* linet med *skaka* på *skakfot*.¹⁰

⁸ Ett annat skäktsvärd, dat. »1797», från Vittinge socken, nu i Vittinge museum.

⁹ Ett eneggat svärd med bygelhandtag från Högs socken.

¹⁰ Glysisvallur, h. 3, Uppsala 1912, s. 70.

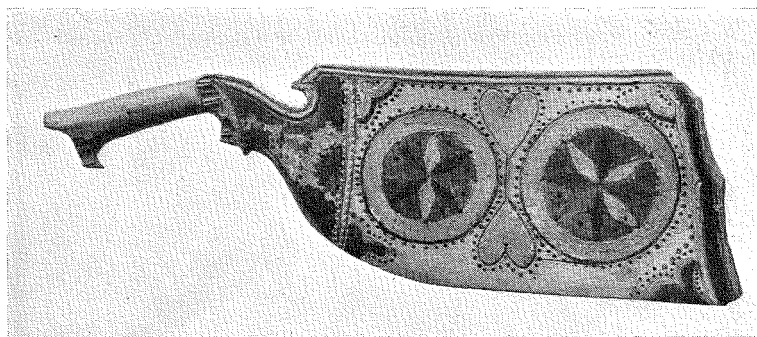

Fig. 2. Skäktsvärd, märkt »1758», från Bollnäs socken, Hälsingland.
Nordiska museet 28605 b.

Till 1640 för oss en glossa i *Lexicon lincopense*, *stuparius malleus* 'käfta bråka brota skächteträä'. Detta belägg är dock ej så värdefullt, kanske mindre därför att det latinska uttrycket fått en mycket ungefärlig översättning utan framför allt därför, att termen *skächteträ* mycket väl kan betyda 'skäktkäpp', vilket kan vara ett annat redskap (se nedan).

Skäktningen har alltså förekommit här åtminstone under första hälften av 1600-talet. Så värst mycket äldre borde den att döma av belägget hos Per Brahe ej vara. Skäktningen skulle alltså ha kommit till oss under tiden 1550—1650. Eller är skäktningen en svensk uppfinning? Knappast. Vi ha säkra uppgifter om dess förekomst i Tyskland från medeltiden, och man kan knappast undgå att tänka på ett sammanhang med den västgermanska skäktningen. Invandringsvägen kan ej ha varit östlig att döma av att skäktningen först i sen tid vunnit insteg i Finland. Mot Tyskland peka även förhållanden i de svenska kolonierna i Estland, ty att döma av terminologien har man ej fått skäktningen från Finland, Sverige eller Ryssland utan från Tyskland (*lingswing* 'svärd' Nuckö, Wormsö, Wichterpal; *svingskaj* etc. Wormsö, Rågöarna, Wichterpal; jfr ty. *schwingen* 'skäkta', *Schwinge* 'svärd').¹¹ Estlands svenskar böra dock ha fått redskapet före 1782 att döma av att termen *svingskaj* förekommit i Gammalsvenskby. Ett sent inslag av den tyska termen torde vi ha att göra med i Östergötland, där *svinge* 'skäkta', *svingestol* 'skäktstol' och *svingeträ* 'skäktsvärd' förekomma. Den östliga men obetydliga utbredningen på Östgötaslätten tyder på ungt tyskt lån.¹² Möjligt vore att här antaga en påverkan från tidigast 1700-talets lantbrukslitteratur.

¹¹ Vendells ordbok.

¹² Belägg i Uppsala Landsmålsarkiv.

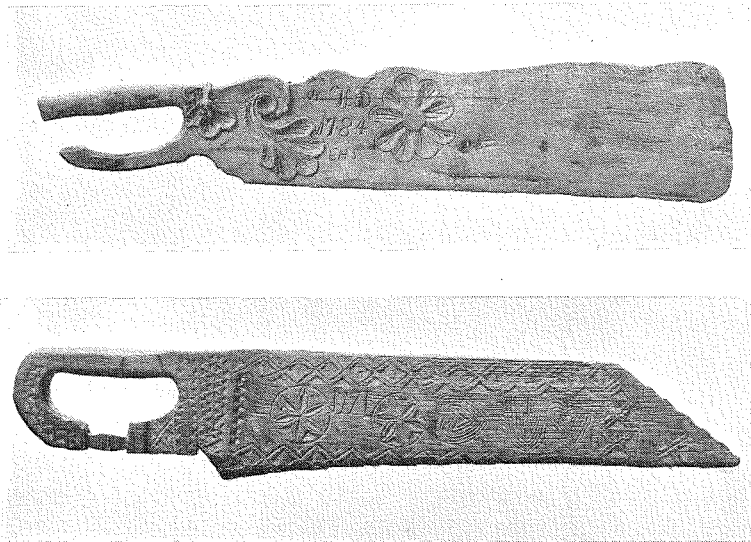

Fig. 3 och 4. Skäktsvärd, märkta resp. »1784» och 1771», resp. från Älvsros socken, Härjedalen, och från Östergötland. Nordiska museet 99705 och 32255.

Skäktningen skulle alltså ha invandrat söderifrån från Tyskland under tiden 1550—1650. Hur behandlades linet dessförinnan? Därvidlag ger skäktningsens terminologi i Norden en god ledtråd. Termer som *skäkta* och framför allt *skäcka* i betydelse 'skäkta lin' visa en relativt obetydlig utbredning, medan svenska och norska *skaka* och danska *skage* i samma betydelse uppträda i alla de tre nordiska länderna. *Skäkta* är enligt Hellqvist uppkommet ur ett *skaka-t-jan*, en intensivbildning till *skaka*. Möjligt vore väl även att antaga analogibildning (jfr sv. *krama* 'trycka' och sv. dial. *krämta* dets., fornsv. *langa* 'längta' och sv. *längta*.¹³ *Skäcka* kan vara uppkommet i de talrika fallen av trekonsonantism, t. ex. *skäktsvärd*, *-fot*, *-fall*. Nu är emellertid *skaka* en föga träffande term för skäktningen, och man undrar hur denna felaktiga beteckning för förloppet vid skäktningen låter förklara sig. Visserligen är det vanligt, att skäktande kvinnor allt emellanåt skaka en smula på linhässlan under arbetet, men detta är endast en kompletterande detalj, som i detta sammanhang icke säger mycket.

Under resor sistförflutna somrar i Uppland har jag emellertid ideligen påträffat uppgifter om att en skakning av linet ganska allmänt förekommer som ett väsentligt led i arbetsförloppet, men att denna metod som

¹³ Se E. Hellquist i Arkiv för nordisk filologi, XIV. Det vore tvivelsutan riktigare att med Tamms ordbok förmoda lån från lågtyskan.

så ofta annars, när det gäller ålderdomliga företeelser inom arbetslivet, förträngts till en undanskymd plats av beredningen, nämligen till behandlingen av avfallslin.

Mina uppgifter gälla vanligen *skäcksfall* eller *skäktfall*, d. v. s. det kortare och sämre lin, som vid skäktningen faller till marken. I Björklinge och Vendel fick pigan taga reda på *sjäcktfall* eller *skakfall*, som det även heter, som hon *skaka* med händerna. Vid tillfälle spann hon detta på sin fritid, sedan hon på nytt skakat ur de agnar, som ännu sutto kvar, med hjälp av sin *tokratta* 'blånklykan på spinnrocken'. På Gräsö tog man också tillvara spinndugliga tågor ur avfallet vid bråkningen, *skaka opp* det med händerna, skäktade och häcklade, varpå det spans och vävdes till säcktyg. *Bråkfäll* 'avfall vid bräkning' brukade man i Harg *skaka* för hand, så att *sjeven* ramlade ur, och sedan klappa det med klubba. Även det grövsta slaget av häcklat *to* 'blånor' lär man i Bladåker *skaka ur* med hjälp av en *tokrona* 'blånklyka', innan man började spinna. Även i Skederid och Angarn nyttjades blånfästet att skaka ur *sjeven* med. I Film *skoka* man ur *skäcksfall* med skäktsvärdet eller med händerna.

Av större intresse är det, då man använder en särskild pinne vid skäkningen av blånor (Rådmansö, Vätö, Malsta). I Roslagsbro brukade man *skaka to* 'blånor' på en *sticka* och lindade det sedan samman till en *toflage* 'blånulle'. *Skaker* 'avfall vid skäktningen' *skaka* man i Bladåker *åv* med händerna. När man sedan skulle spinna det, plögade man *skaka* avfallslinet på nytt för hand eller med en pinne. I Häverö hade man en *tossticka* att *skaka opp to* med, som sedan lindades till en *toflage*. Även *sjäcksfall* *skaka* man ur med *flagsticka*. På Väddö hade man en *skaksticka* att *skaka ur sjäcksfall* med, vilket sedan spans direkt. Dessa uppgifter erinra om finländska metoder. Från Kyrkslätt, som ligger några mil väster om Helsingfors, uppges, att blånor tagas upp från golvet med en spetsig pinne, *skakarpinnan*, skakas och vikas ihop med handen och skakarpinnan med ändarna inåt.¹⁴ Samma omkring en aln långa käpp belägger Wessman under namn av *skakankäpp* från Nyland och med termen *skakansticker* från Snappertuna, Ekenäs, Pojo, Ingå och Degerby.¹⁵

Skakandet som en självständig procedur vid linberedningen träffas emellertid även på andra håll. Flerstädes i Halland har man brukat *resta blår*, d. v. s. med en pinne eller tjuga skakat avfallet vid bräkning och skäktning. Dessa blår ha använts till tätning i träväggar.¹⁶ Hur det i Halland går till att med en *ristespeta rista* eller, som det i Uppland heter, *skaka blånor*, visar fig. 5. I Östergötland förekom det även, att kvinnor

¹⁴ Landtman, a. a., s. 239.

¹⁵ Samling av ord ur östsvenska folkmål, II, 174.

¹⁶ Andersson, a. a., s. 36.

Fig. 5. Blånor ristas med »ristespetta». Värö socken, Halland. Göteborgs museum.

Fig. 6. Repslagare skakar upp blånor med skakkäpp före spinningen. Kåge, Västerbotten.
Foto M. Möller, Nordiska museet.

riste upp *nopper* 'skäktavfall' med en särskilda alnslång, rund och slät riststicka (Regna socken, uppteckning i Uppsala landsmålsarkiv).

Också bland våra repslagare har metoden dröjt sig kvar. Fig. 6 visar en västerbottnisk repslagare, som skakar blånorna före spinningen. Vid en variation av skakningen piskas linet. I Stavby, Uppland, *piskar* man *sjecksfall* med en käpp, varvid detta ligger på marken, *skakar* det sedan med handen eller med pinnen och spinner det sedan. I Husby socken i Dalarna brukar man piska *skaffall* 'skakfall' på loggolvet med två käppar.

Ändå märkligare är emellertid, att skäktsvärd, som blott bestå av en käpp av typen på fig. 6, ha levat kvar även vid huvudberedningen av linet och i konkurrens med skäktingen. Man har på sådana håll övergått till att svänga käppen på samma sätt som skäktsvärdet. Tillvägagångssättet, som egendomligt nog hittills blivit helt förbiset inom facklitteraturen, kvarlevde dock ännu sommaren 1932 i Björklinge socken norr om Uppsala. Fig. 7 visar några sådana s. k. *sjäktpinnar* från en bastu i Björklinge. De äro omkring 4 cm. långa och visa rund eller åttkantig form. Vid skäkt-

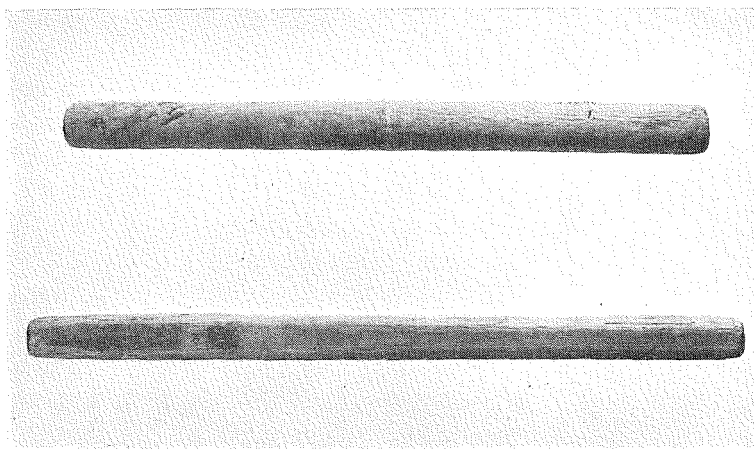

Fig. 7. Skätkäppar från Björklånge socken, Uppland, den kantiga 44 cm., den runda 39 cm. lång. Nordiska museet.

ningen med en sådan pinne piskas hässlan, som hålles mot det framskjutna knäet, så att skävet faller till marken. Pinnen handhas alltså på samma sätt som svärdet. Men dess verkan blir givetvis ej densamma. Med svärdet huggas skävorna bort, medan skäktpinnen till sin effekt föga skiljer sig från den nyssnämnda skakningen med blånpinnen. Närmare efterforskning har visat, att skäktning med pinne kvarlevat även i kringliggande socknar (Östervåla, Skuttunge, Vendel). Vid sidan av skäktpinnen ha emellertid även primitiva skäktsvärd kommit till användning, vilket väl förklarar, att även på detta område den yngre termen *skäkta* undanträngt ordet *skaka*, detta i likhet med vad förhållandet är i hela det övriga Uppland, där svärdet för länge sedan segrat.

Vi ha nu kommit närmare lösningen av problemet om skäktnings historia i vårt land. Det svingade skäktsvärdet synes ha kommit till oss över Danmark före 1650 och möjligen först efter 1550. I Norden har av gammalt i behandlingen av linet som ett särskilt moment ingått en skakning av linet med en käpp eller utan redskap med hand, vilket i Sverige och Finland kallats för att *skaka* lin. När det till sin effekt överlägsna skäktsvärdet kom in, övertog detta ofta den gamla skakningens terminologi (sv. *skaka*, no. *skake*, da. *skage* 'skäkta'; sammansättningar med *skak-*, *skag-* som beteckning för skäktsvärdet etc.). Det gamla redskapet käppen kvarlever i Sverige vid den egentliga linberedningen endast på ett område i Uppland men förekommer däremot förträngt till behandlingen av avfallslin rätt allmänt i Uppland, Östergötland och Halland. Även inom repslageriet synes redskapet ha funnit en fristad.

Fig. 8. Linet skaves med skavkniv mot ett läderstycke som underlag. Ravensberg, Westfalen.²⁰

Den här antydda utbredningen av skäktpinnar torde fortsatta forskningar komma att utvidga. Våra ordböcker lämna härvidlag en del upplysningar, som behöva kompletteras med sakforskningar. Sålunda omtalar Ross' ordbok en *skakfløyg* eller *skakfløy* 'Teen at skage Liin med' från Smaalenene och en *skakstefløy* från Solør. På andra sidan gränsen i Värmland förekommer ordet *skaksteck*.¹⁸ Från Jylland talar Feilberg om en *skakepind*.

Huruvida en sådan skakning eller skäktning med pinne av linet förekommit hos övriga germaner är icke gott att säga. Onekligen antyda i engelskan belagda termer som *swingle-staff* (belagt 1664), *swingle-wand* (belagt omkr. 1340)¹⁹, att även hos engelsmännen käppar förekommit. Eljest torde den västgermanska skäktningen, av vilken den nordiska är en avläggare av linet, som till våra dagar kvarlevat i nordvästra Tyskland (Friesland, Braunschweig, Westfalen) och Holland. Hur därvid tillgår framgår av fig. 8.²⁰ Denna skavning, som på engelsk och nordvästtysk botten benämns med samma termer (eng. *to rib*, ty. *ribben* etc.) men i Sydtykland kallades *dechsen*, har så småningom avlösts av skäktningen (ty. *schwingen*, eng. *swingle*), på sydtysk botten på 1200-talet, i Schweiz något senare, i England först omkr. 1550; i Nordtykland håller sig skavningen ännu, vanligen vid sidan av skäktningen. Det förefaller under sådana förhållanden rimligt att antaga, att skäktningen uppfunnits i Sydtykland eller i varje fall kommit till germanerna den vägen. För sydtysk uppfinning snarare än nordtysk talar även, att den sydtyska skavkniven visade en något skiljaktig, mera skäktnivslignande typ än den nordtyska att döma av här publicerade bild, fig. 9, från Konstanz från tiden omkr. 1300, som bär underskriften: »thesens (eller: dehsens) mus i[ch] m[ich] began», d. v. s. jag måste taga itu med skavningen.²¹

I Sydtykland skulle man alltså vid mitten av medeltiden ha övergått

¹⁸ Egen uppteckning.

¹⁹ Beläggen från New Engl. Dictionary.

²⁰ Bilden är hämtad från E. Schoneweg, Flachs- und Garnspinnerei in der Sitte, Sprache und Anschauung des Ravensbergers, Münster i. W. 1911, s. 57.

²¹ Bilden återgives här efter L. Ettmüller, Die Frescobilder zu Konstanz, Zürich 1866, plansch I (i Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich, XV).

från den långsamma skavningen av linet till att i stället svinga skavkniven, som så småningom vuxit i storlek för att bättre passa för sin nya uppgift. Redan under medeltiden har metoden spritt sig över Tyskland och England, och med nya tidens inbrott har den vunnit insteg också i de nordiska länderna.

*Fig. 9. Hampa skåves med skåvkniv.
Medeltida väggmålning från Konstanz.*

Zusammenfassung

Die Geschichte des Flachsschwingens in Schweden

Das Schwingen des Flachses mit einem hölzernen Schwingmesser (Bild. 1—3) am Schwingstuhl ist in Schweden sehr verbreitet. Die Nordgrenze läuft etwas nördlich von Storsjön in Jämtland und scheint dann der Grenze zwischen Medelpad und Ångermanland zu folgen. Das älteste schwedische Schwingmesser trägt die Jahreszahl »1741«. Aus Norwegen (Gudbrandsdal) ist dagegen ein solches von dem Jahre 1644 bekannt. Sprachliche Belege führen uns in Schweden wenigstens bis zur Zeit um das Jahr 1700, vielleicht bis 1640 zurück. Das Schwingmesser scheint in Schweden über Dänemark vor dem Jahre 1650 aber vielleicht erst nach 1550 gekommen zu sein. Vor dieser Zeit hat man sich damit begnügt, den gebrochenen Flachs mit den Händen oder mit einem Stock zu schütteln, was das sonst unbegreifliche Verbum *skaka*, eigentlich 'schütteln', als Bezeichnung des Schwingens in grossen Teilen Nordens erklärt. Der Gebrauch, den Flachs mit einem Stock (Bild 7) statt eines Schwingmessers zu peitschen, lebt noch in einigen nördlich von Uppsala liegenden Kirchspielen. In mehreren Provinzen Schwedens trifft man heute noch Leute, die den Abfallsflachs, das Werg, entweder mit einem Stock (Bild. 5 und 6) oder mit den Händen schütteln. Während in dieser Weise in Schweden beim Entfernen der Schäben das Schwingmesser dem Stocke folgte, scheint das Schwingen auf westgermanischem Boden dem primitiven Schaben des Flachses zu entstammen, das bis auf unsere Tage in dem nordwestlichen Deutschland (Bild 8) und in Holland noch vorkommt aber früher (Bild 9) eine weitere Verbreitung hatte, was der Verfasser später zeigen will.

”Hunner” som benämning på invånare i Medelpad

*Till tolkningen av en uppgift i Historia de gentibus
septentrionalibus*

Av Ivar Lundahl

ETT ohistoriskt betraktelsesätt, okritiska forskningsmetoder och fantastiska kombinationer känneteckna i större eller mindre grad alla resonemang, som röra språkliga frågor, hos äldre författare ända in på 1700-talet. Man måste a priori ställa sig starkt kritisk till deras språkliga uppgifter och kombinationer. Särskilt skeptiskt bör man betrakta deras etymologiska förklaringar. Etymologien, den gren av språkvetenskapen, som bjuder de största svårigheterna och kräver de mest kritiska arbetsmetoderna, har alltid omhuldats med ett särskilt stort intresse. Den har i vårt land framför allt under 1600-talet flitigt tagits i tjänst av historieskrivarna, som med den som bevismedel nått fram till de mest orimliga slutsatser.

Om också nästan alla äldre etymologiska spekulationer måste anses värdelösa och endast ha kuriositetsintresse, kan det likväl någon gång inträffa, att bakom en dylik misslyckad kombination ligger en iakttagelse, som förtjänar intresse och är värdefull i ett eller annat avseende. Ett exempel härpå tror jag mig ha funnit hos Olaus Magnus i hans berömda *Historia de gentibus septentrionalibus* (1555).

Detta för vår kulturhistoria så ytterst viktiga arbete äger, som ofta och med rätta framhållits, en bestående förtjänst i den överflödande rikedommen på iakttagelser inom de mest skilda områden av svenskt kulturliv under 1500-talet.¹

Den mångsidigt lärde författaren har tydligen varit en utomordentlig iakttagare, som med vaket intresse för livets skiftande mångfald haft både

¹ Se t. ex. H. Hildebrand, *Minne af Olaus Magni*, i Sv. Akad. handl. ifrån år 1886, Sthlm 1898, 12, s. 138 f., 259 ff.

ögon och öron öppna under sina långväga färder. Hans iakttagelseförmåga och intresse omfatta även språket. Därom vittna, utom de ordlistor, som avsluta hans Historia, även de icke få svenska ord och egennamn, som förekomma strödda här och där inne i den latinska texten, och som genomgående förefalla att vara korrekt återgivna.

Den passus, som här skall bli föremål för en undersökning, återfinnes i första meningen av 1:a bokens 18:e kapitel, som lyder: *Inter mirabilia Septentrionalis plagæ aquarum spectacula unum est, non tam frequens, quam noxiuum habitantibus in prouincia Middelpadensi versus Boreales partes Suetiæ superioris, ubi fere maior pars virorum Huni nomine appellantur, tanquam populi clarius contra Hunos olim belligerantes, ac triumphantes.* I den av Michaelisgillet ombesörjda förträffliga översättningen återgives detta sålunda: »Bland de underbara skådespel, som erbjuda sig i de nordiska ländernas vattendrag, är ett, som utmärker sig ej så mycket genom vanlighet som fastmer genom sin skadlighet för inbyggarna i provinsen Medelpad, belägen upp emot höga Norden i övre Sverige. Nästan övervägande antalet män kallas där med namnet hunner, hvilket skall betyda, att dessa människor fordom med ära kämpat mot hunnerna och besegrat dem.»

Det är den fantastiska uppgiften om förekomsten av namnet »*hunner*» i Medelpad, som här skall närmare skärskådas. Att uppgiften är orimlig får väl anses ställt utom varje tvivel. Redan det, att »det nästan övervägande antalet män» i ett landskap skulle ha kallats med ett gemensamt namn, förefaller misstänkt. Att större delen av ett landskaps befolkning, boende inom ett från den övriga befolkningen avgränsat område, gått under en gemensam benämning, det är någonting helt annat och även rimligt — exempel på ett sådant förhållande finnas ju alltjämt. Men hade Olaus Magnus menat så, hade han utan tvivel uttryckt sig annorlunda. Framför allt skulle han då säkerligen icke ha använt ordet *virorum* utan *hominum* eller *populi*.

Det är emellertid troligt, att Olaus Magnus ägt kännedom om och influerats av en i södra Sverige djupt rotad tradition om ett forntida uppträdande av ett folk »*hunar*» i Sverige. Denna tradition, som kan spåras tillbaka till senare medeltid², synes ha levat kvar ända fram emot våra

² *Diarium Minoritarum Wisbyensium* (utg. i *Scriptores Rerum Svecicarum* I: 1, s. 33): »Anno Domini Sexcentesimo LXXXVI, Longobardi exiuerunt Daciam et fuerunt pro majore parte Jutones. Fames pervalida ad hoc ipsos compulit sicut et Hunos de Swecia.» Jfr härmed Olaus Petri Krönika (citerad efter J. Sahlgrens uppl., Uppsala 1917, s. 34): »Men thet en part seya, och aff itt gammalt rykte, at Hune häär skal haffua gått här vth aff Swerige, thet är icke sant, Fförtu Hunehäär är vthgongen aff Ryssaland, och ther fore kallades och Ryssaland foordom dags Hunegårdh, ther aff at Huner boodde ther . . .»

dagar i Västergötland.³ Traditionens kärna synes vara föreställningen om en väldig här, kallad *huna-* eller *hunehären*, som dragit härjande fram. Hyltén-Cavallius har lämnat en omfattande redogörelse för sägnens utbredning i Sverige.⁴ Efter att ha påpekat de ovan citerade uppgifterna i visbymunkarnas diarium och hos Olaus Petri, meddelar han intressanta upplysningar om sägnens förekomst i Östergötland⁵, Västergötland och Småland.

Även i Norge har, såsom uppvisats av Knut Liestøl⁶, en folklig tradition om *hunehären* levat kvar in i nyare tid. Liestøl, som erinrar om att redan de isländska sagorna flerstädes innehålla berättelser om *Húnar* och *Húnaherr*, framhåller, att traditionen ytterst går tillbaka till folkvandringstidens *hunner*. Så småningom har den ursprungliga innebörden av namnet *hunar* blivit bortglömd, och *hunehären* har fått betydelsen av en stor här i allmänhet, som plundrar och härjar och far vida omkring.

Man frågar sig emellertid, vad det är, som kunnat föranleda Olaus Magnus att tilldela inbyggare just i Medelpad namnet *hunner*. Enligt min mening ge till att börja med orden *ferè maior pars virorum* en ganska klar vägledning. Om »det nästan övervägande antalet män» i ett landskap kallas med något namn, så bör detta vara — icke ett inbyggarnamn utan ett personnamn. Jag anser därför, att upphovet till Olaus Magnus' underliga uppgift bör sökas i ett maskulint personnamn, som på 1500-talet varit allmänt i bruk bland Medelpads allmoge. Detta namn bör dels ha varit för författaren okänt eller åtminstone så föga bekant, att det frapperat honom, dels måste det ha företett stor ljudlighet med namnet *hunar* eller *huner* 'hunner' (om äldre svenska former av detta

³ Enligt på 1860-talet upptecknade sägner från trakten av Hunneberg, där det talas om »*hunar*» och »*hunahären*»; se Saga, sägen och folkliv i Västergötland, utg. av Johan Götling, Uppsala 1926, s. 138 f., 140. Inom parentes sagt är det säkerligen ingen tillfällighet, att sägnen upptecknats just vid Hunneberg. Hunnebergsnamnet har tydligen så att säga dragit sägnen till sig, på samma sätt som enligt Hyltén-Cavallius' tvivelsutan riktiga förklaring (Wärend och Wirdarne, Sthlm 1864—1868, 1, s. 53) sägnen om *hunahären* i Wärend på grund av namnligheten lokaliserats till Hunna by och de närliggande lokaliteterna Huna skog, Huna högar m. m.

⁴ A. a., 1, s. 48 ff.

⁵ När östgötabonden Lars Jonsson år 1538 uppreste sig emot Gustaf Vasa, sade han sig »villia reesa een Hunehär och slå ihiäl all ridderskap och adel» (citatet efter originalet, E. Tegel, Then stoormechtige — — Hr Gustaffs fordom Sweriges — — Konungs Historia, Sthlm 1622, 2, s. 124). Det har ett särskilt intresse att konstatera traditionens förekomst just i Östergötland och det till på köpet under 1500-talet. Olaus Magnus var nämligen född i Linköping. Jfr hans egna ord i 2:a bokens 31:a kap.: »— — — ciuitatem Lincopensem: vnde mihi origo est.»

⁶ Huneheren, i [Norsk] Historisk Tidsskrift, 5:e Række, Bd 5 (1924), s. 453 f.

namn se nedan), av vilken ljudlighet författaren sedan förletts till sin kuriösa sammanställning.

Vi äro nu, tack vare jordeböckerna och tiondelängderna, i det lyckliga läget att kunna skaffa oss en tillförlitlig bild av namnskicket bland den svenska allmogen i de olika landskapen under 1500-talet. I fogdarnas årliga räkenskaper uppräknas nämligen i allmänhet namnen på de skattebetalande för varje hemman, och motsvarande är förhållandet i prästernas tiondelängder.

Då jag nu genomgick de äldsta av dessa handlingar rörande Medelpad på spaning efter namnen *Hun* eller *Hune*, som man tycker närmast borde komma ifråga, och som också, ehuru ytterst sparsamt, äro belagda i fornsvenskan⁷, blev resultatet negativt. Däremot slog mig redan i början förekomsten av ett förnamn *Une*, skrivet *Vne* och *Wne*. I en skattelängd av år 1543 (nr 3) i Kammararkivet förekommer namnet sammanlagt 12 gånger, varav 3 i Sköns socken, alla gånger skrivet *Vne* utom en gång, då det skrives *Wna* (sista bokstaven otydlig). Dessutom nämnes 5 gånger namnet *Vnes(s)on*.

Namnet är uppenbarligen identiskt med det i såväl fornsvenskan som fornnorskan och forndanskan väl betygade *Uni*, *Une*.⁸ Ett påfallande stort antal av de fornnorska bärarna ha varit jämtlänningar.⁹ Lundgren-Brate uppge också, stödda på otryckta samlingar av J. Nordlander: »i Norrland synes namnet ha varit vanligt».¹⁰ Vidare träffas namnet under formen *Uhne* i en år 1729 uppgjord »Ordlista öfwer Jemtskan».¹¹

Förnamnet *Une* synes alltså sedan gammal tid ha varit brukligt i Norrland åtminstone till in på 1700-talet.¹² Att det under 1500-talet varit vanligt i Medelpad framgår av ovanstående. Beträffande namnets eventuella förekomst utanför Norrland under 1500-talet vill det synas, som om det i varje fall i de gamla götiska landskapen Västergötland och Östergötland då icke längre varit i bruk eller att det åtminstone icke varit något vanligt namn. I de jordeböcker — ett mycket stort antal — rörande Västergötland,

⁷ Lundgren-Brate, Personnamn från medeltiden, i Svenska Landsmälen X, 6, Sthlm 1892—1915, s. 113.

⁸ Lundgren-Brate, a. a., s. 290 f.; E. H. Lind, Norsk-isländska dopnamn, Uppsala 1905—1915, sp. 1059 f.; O. Nielsen, Olddanske Personnavne, Kbhvn 1883, s. 103.

⁹ Lind, a. st.

¹⁰ Lundgren-Brate, a. a., s. 4; samlingarna omfatta »huvudsakligen namn från Medelpad och Ängermanland, hämtade ur en skattelängd af 1535 i Kammararkivet». Den nämnda handlingen har jag icke kunnat återfinna. Är manne årtalet fel för 1553?

¹¹ Publicerad av J. Nordlander i Svenska Landsmälen 1906, s. 57 ff.

¹² Huruvida det ännu där lever kvar, är mig obekant. Vid en genomgång av Uppsala landsmålsarkivs samlingar från Medelpad har jag ej kunnat återfinna det.

som jag tidigare för andra syften genomgått, har jag sålunda aldrig anträffat det. Och för att i någon mån utröna, hur det förhåller sig med Östergötland, som i detta sammanhang är viktigast, eftersom Olaus Magnus ju var född östgöte, har jag genomgått jordeboken av år 1545 för Hanekinds härad¹³, som gränsar närmast intill Linköping, Olaus Magnus' födelsestad.¹⁴ Där fann jag namnet icke en enda gång. Slutligen kan nämnas, att namnet saknas i den förteckning över »Mans-namn i Wärends tings-handlingar för åren 1600—1632», som lämnas av Hylltén-Cavallius.¹⁵

Att namnet under 1500-talet uttalades med långt *u*-ljud (såsom i det nutida riksspråkets *brun*), torde få anses ganska säkert. Därpå tyder den i jordeböckerna konsekventa skrivningen med *u*, *v* eller *w*.¹⁶ Bland de till omkring ett hundratal uppgående former av detta namn, som jag sett i jordeböckerna, har ingen enda varit skriven med annan begynnelsebokstav. Den en gång i en jordebokshandling från 1565 anträffade skrivningen *Wune* tyder avgjort på ett dåtida uttal med långt *u*-. Ytterligare ett stöd för denna uppfattning erbjuder det nutida dialektala uttalet av ett gårdsnamn i Lidens socken i Medelpad, vilket uppenbarligen är sammansatt med namnet *Une*, nämligen *Unåsen*, uttalat »*Urnåsen*» eller närmare bestämt med landsmålsalfabet *uñåsn*.¹⁷ I en tiondelängd av år 1621 i Kammararkivet nämnes en *Wne Persson* såsom boende i *Wneåssen* i nämnda socken. Det är tydligen denne *Wne*, som givit gården namn. Han nämnes i 1616 års jordebok bland bönderna i byn *Åssen* i samma socken, nu *Åsen*.

Olaus Magnus har nu, tänker jag mig, under sin färd genom Medelpad fått höra det för honom som östgöte obekanta eller i varje fall ovanligt klingande namnet *Une*. Kanske slumpen fogade det så, att han fick höra det nämnas ovanligt många gånger. Eljest behöver man säkerligen icke fästa för stor vikt vid hans ord »*ferre maior pars virorum*», då man ju i allmänhet har en naturlig benägenhet att generalisera det som är nytt för

¹³ I Kammararkivet. Denna jordebok upptar även alla kyrkolandsbor i Valkebo och Banekinds härad.

¹⁴ Jfr ovan not 5.

¹⁵ Wärend och Wirdarne, 2, s. 282 ff.

¹⁶ I 1500-talets jordeböcker äro *v* och *w* vanliga som tecken för *u*, särskilt i början av ord.

¹⁷ Denna uttalsuppgift, vilken härrör från köpman A. Lindgren i Hudiksvall, som är »född och uppvuxen just i byn Åsen i närheten av Unåsen», har välvilligt meddelats mig av den utmärkte kännaren av Medelpads folkhäl, lektor A. Vestlund i Hudiksvall, i brev av den 29 november 1933. Beträffande uttalet med *rn* (*η*) skriver lektor Vestlund: »Ljudet *η* är i medelpadskan ej ovanligt som motsvarighet till riksspråkets *u* i ställning efter bakre vokal, t. ex. Lidén: *vqη* adj. 'van'; *vqη* s. 'mån' — — —»

en. Alltnog, vid nämmandet av namnet *Une* har hos honom tanken väckts på samband med det i litteraturen ofta omtalade folknamnet *hunner*, som han bör ha känt i formen *hunar* eller *huner*.¹⁸

Man synes mig närmare bestämt böra föreställa sig saken så, att Olaus Magnus identifierat *Une* med en singular *hune*, som han konstruerat ur det för honom bekanta *hunar* eller *huner*, och att han alltså tolkat personnamnet som »Hunnern». Med en sådan uppfattning av hans tankegång blir uttrycket att »nästan övervägande antalet män kallas hunner» fullt besgripligt.

Det återstår nu endast att ge ett svar på frågan, hur det kunnat vara möjligt, att Olaus Magnus så obesvärat negligerat olikheten mellan *Une* med begynnande *U-* och *hune*, resp. *hunar*, *Huni* med begynnande *hu-*, *Hu-*. Förklaringen är enkel. Då, såsom nyss påpekats, namnet *hunner* i latinet uppträder med och utan *h-*, och då mot de i latinet vanligen förekommande formerna med *h-* svara de grekiska utan *h-*, bör för Olaus Magnus, som förefaller att ha varit synnerligen väl förtrogen med både den latinska och grekiska litteraturen, saknaden av *h-* i *Une* icke ha utgjort något hinder för en sammanställning med *Huni*.¹⁹ Vidare bör märkas, att konsonanten *h* på grund av sitt artikulationssätt är den för bortfall mest utsatta av alla konsonanter. Särskilt brukar *h* ofta falla bort i början av ett ord framför vokal. I latinet äro sådana växelformer som *arena* 'sand' jämte *harena* icke ovanliga. Vice versa kunde *h* felaktigt tillsättas framför ett med vokal ursprungligen börjande ord, t. ex. *harundo* 'säv' för äldre *arundo*. Från vårt eget språk är ju en analog företeelse bekant, nämligen rospiggarnas felaktiga tillsättande av *h*, resp. utelämnande av detta ljud. Denna egenhet är för övrigt urgammal, då den är betygd redan i medeltida runinskrifter från Roslagen.²⁰ Även i den senare fornsvenska litteraturen anträffas ganska ofta ord, i vilka ett begynnande *h*

¹⁸ Från yngre fornsvenskan (mitten av 1400-talet) är namnet känt i formerna *hunar* och *hynir* (se Söderwalls ordbok). Jfr fornisl. *húnar* och *hýnir*. I Olaus Petri Krönika skrives det *Huner* (se ovan not 2). Någon singularform är icke känd från äldre språkskeden. — Den vanliga formen hos senlatinska författare är *Hunni*. Därjämte förekommer hos ett par författare formen *Huni* (4 ggr). Även former utan *H-* äro anträffade, en gång *Unnus* och 4 gånger *Ugni*. Slutligen finnas också former med begynnande *Ch-*. Se Jos. Perin, *Onomasticon totius latinitatis*, Patavii 1913—1920, tom. I, s. 764 f. — Av grekiska författare användas vanligen formerna *Οὕνοι* och *Οὕνοι* (alltså utan *H-*!); därjämte förekomma former med *X-* (*Ch-*). Se W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 3. Aufl., 2, Braunschweig 1863—1870, s. 1094 f.

¹⁹ För övrigt förefaller det troligt, att den rika formväxlingen överhuvudtaget hos detta namn i latinet (och grekiskan) gjort Olaus Magnus benägen att icke i sin kombination låta avskräcka sig av bristen på fullständig formell överensstämmelse.

²⁰ A. Noreen, *Altschwedische Grammatik*, Halle 1904, s. 241.

framför vokal bortfallit. Särskilt inträffar detta ofta i lånord som t. ex. *ymna* jämte *hymna* o. s. v.²¹

Emellertid behöver man endast hänvisa till ett namn hos Olaus Magnus själv, vilket erbjuder en slående parallell, nämligen *Hollerus* (»*magus quidam Hollerus nomine*»²²), varmed såsom sammanhanget otvetydigt ger vid handen, åsyftas guden *Ull*²³, fornländskans *Ullr*. Formen *Hollerus* är tydligen en s. k. folketymologisk omtydning av den redan hos Saxo Grammaticus uppträdande formen *Ollerus*²³, — företagen av Olaus Magnus själv eller av någon tidigare författare, från vilken han övertagit formen — efter fornsvenska adj. *holl* (ack.) 'huld' (Äldre Västgöotalagen), äldre nysvenska *hold* (1525; se Sv. Akad. ordb. 11, H 1360), biform till det vanligare fornsvenska *hull-* (nom. *hulder*). — Därjämte kan erinras om att Olaus Magnus i en av ordlistorna i slutet av sitt verk (s. 807) återger det latinska *Hispanus* med *ispan* på svenska.

Till sist vill jag påpeka ett förhållande, som i sin mån stöder mitt antagande av kombinationen *Une—Huni*. Olaus Magnus nämner hunnernas namn ytterligare på två ställen, nämligen i Index i början av verket samt i 8:e bokens 13:e kap. (s. 253), på det förra stället under formen *Hunni*, på det senare under formen *Hunnum* (ack. sing.). Det kan givetvis bero på en tillfällighet, att Olaus Magnus på det ena av de tre ställen, där han nämner detta namn, använder formen (märk två gånger!) med enkelt *n* och på de båda övriga ställena med dubbelt *n*, men å andra sidan är det mera naturligt att föreställa sig, att han endast i ett bestämt syfte tillgriper den i den latinska litteraturen vida sällsyntare formen med enkelt *n*.

Zusammenfassung

»Hunnen» als Benennung von Einwohnern der schwedischen Provinz Medelpad

Im 18. Kapitel des ersten Buches der für die schwedische Kulturgeschichte äusserst bedeutenden *Historia de gentibus septentrionalibus*, herausgegeben in Rom im Jahre 1555 vom letzten katholischen Erzbischof Schwedens, dem gelehrten Humanisten Olaus Magnus, findet man die

²¹ Om bortfall, resp. tillsats av *h* inom olika språkområden se Stig Olsson Nordberg, Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300, Uppsala 1926, s. 163 ff., med där cit. litt.

²² Med denne identifieras även namnet i Michaelisgillets översättning.

²³ Se om denna namnform I. Lindquist i *Namn och bygd* 14 (1926), s. 99.

merkwürdige Angabe, dass die »fast überwiegende Anzahl Männer« (*ferè maior pars virorum*) der norrländischen Provinz Medelpad Hunnen genannt werden (*Huni nomine appellantur*). Die Angabe, dass der Name Hunnen von den Einwohnern einer alten echtschwedischen Provinz gebraucht werden sollte, scheint fantastisch und unwahrscheinlich. Dazu kommt noch, dass die Worte »*ferè maior pars virorum*« offenbar nicht auf einen Volksnamen sondern auf einen Personennamen hindeuten.

Bei einer näheren Nachforschung in den Urkunden vom 16. Jahrhundert stellt es sich auch heraus, dass in diesem Jahrhundert in Medelpad (und in den norrländischen Provinzen im allgemeinen) ein maskuliner Name *Une* häufig vorkam, der im übrigen Schweden dagegen gar nicht oder jedenfalls nur selten bräuchlich war. Olaus Magnus, der in Östergötland geboren war, hat wahrscheinlich in Medelpad diesen ihm unbekanntem oder wenigstens fremd klingenden Namen oft gehört, was ihn zur oben erwähnten Angabe verleitet hat. Man dürfte bemerken, dass der Name der Hunnen im älteren Schwedisch *hunar* und *huner* geschrieben wird (also mit nur einem *n*).

Dass Olaus Magnus den phonetischen Unterschied zwischen *Une* und *Huni* unberücksichtigt gelassen hat, erklärt sich leicht genug. Schon die ältesten lateinischen Verfasser schreiben den Namen der Hunnen sowohl mit als ohne ein Anfangs-H. Betreffend die Aussprache des Anfangs-H weist übrigens nicht nur das Latein sondern auch das ältere (und teilweise auch das moderne dialektische) Schwedisch grosses Schwanken auf, was oft ein fehlerhaftes Zusetzen des *H* herbeigeführt hat. Ein Beispiel davon findet man bei Olaus Magnus selbst. Er gibt nämlich den aus dem Altisländischen bekannten Gottesnamen *Ullr* mit *Hollerus* wieder, eine Form, die er wahrscheinlich unter Einwirkung teils des aus dem Alt-schwedischen bekannten Adjektivs *holl* 'hold' und teils der bei dem dänischen Geschichtsschreiber Saxo Grammaticus vorkommenden Form *Ollerus* gebildet hat.

Was noch mehr die Vermutung einer Zusammenstellung *Une—Huni* bestätigt, ist die Tatsache, dass Olaus Magnus an zwei anderen Stellen für den Namen der Hunnen die im Latein geöhnlichste Form mit zwei *n* schreibt. Diese Inkonsequenz erklärt man am besten mit der Annahme, dass Olaus Magnus an der einzigen Stelle, wo er die im Latein nur selten vorkommende Form mit einfachem *n* schreibt, einen bestimmten Zweck gehabt hat.

Till tolkningen av begreppet åkerland

Studier i Västerbottens äldre jordeböcker

Av Gerd Enequist

Sin undersökning av Sveriges inre tillstånd vid nyare tidens början byggde Hans Forssell huvudsakligen på längderna över tionde och över tillfälliga gårdar som Älvsborgs lösen 1571. Forssell har för sin uppgift — beräkningen av förmögenheten och näringarnas avkastning — givetvis valt de bästa dokumenten, men det finns andra sidor av landets ekonomiska uppbyggnad, som bättre komma till synes i handlingar av annat slag, vilka hittills varit relativt obeaktade. Jag tänker då särskilt på vad jordeböckerna kunna ge av upplysningar om areal av åker, äng och andra ägoslag.

Den som börjar försöket att med hjälp av 1500-talets längder över årliga räntan rekonstruera Sveriges agrara fysionomi under Vasatiden, stöter emellertid snart på oväntade svårigheter. Akterna äro tillkomna i visst bestämt syfte, för beskattningen, och kännedom om skattläggningsmetoderna för varje särskilt område är nödvändig, för att man skall kunna tolka jordeböckerna rätt. Men dessa metoder äro kodifierade först mot slutet av 1600-talet eller senare¹ och återge icke alltid äldre tiders praxis. En god handledning giva visserligen de »undervisningar», som pläga inleda fogdarnas skattelängder, men i sin kortfattade form lämna de ofta icke tillräckliga upplysningar för en rätt förståelse av räkenskaperna. Många bidrag till de äldre beskattningsförhållandenas belysning fordras ytterligare. Några problem vid tydningen av årliga räntans uppgifter, som yppat sig vid studiet av den av Nordlander utgivna 1543 års jordebok över Västerbotten², kunna måhända ha ett intresse för utredningen av 1500-talets beskattningsmetoder i allmänhet.

¹ Se t. ex. N. Wohllins översiktliga framställning i Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena, Sthlm 1912, s. 528.

² 1543 joordha boocken wthaaff Westhrabotnen, i Norrländska samlingar, 6, Uppsala 1905.

Som förnämsta hjälpmedel vid användandet av 1500-talsjordeböckerna (årliga räntan) framstår Thulins undersökning om mantalet.³ Man märker dock snart, att Thulin vid redogörelsen för jordbeskattningen i Västerbotten inskränkt sig till att återgiva innehållet i de ovan nämnda undervisningarna och andra officiella aktstycken av liknande slag. Någon analys av de under tidens lopp skiftande metoderna har han icke företagit. Så har han t. ex. icke gjort något försök att förklara det egendomliga förhållandet, att på 1500-talet ett spannländ i åker motsvarar *fyra* lass hö, men på 1600-talet (efter 1605 års skattläggning) endast *ett* lass.⁴ Han har ej yttrat sig om åkerns stora övervikt över ängen, som måste ha förefunnits enligt hans sätt att tolka akterna. Ej heller har Thulin gått närmare in på frågan, hur statsmakterna kunde föreslå, att i Torne socken vid skattläggningar under 1600-talet på ett mantal skulle räknas 4 tunnlands utsäde, medan i de andra socknarna i Västerbotten 8 tunnlands utsäde räknades på ett mantal. Man hänvisade till att i Torne funnes så mycket »bättre lägenhet» än i de andra älvdalarna. Frågan är vad som åsyftas med detta uttryck. Vanligtvis avses härmed vad som i 1539 års jordebok över Västerbotten uttryckes så: »tillfälle till att bärga sig med skog, fiskevatten, ängar och annat, som den ene bonden haver bättre tillfälle till bärgningen än den andre».⁵ Thulin förefaller hava med den bättre lägenheten i Torne i första hand tänkt sig bördigare jord och bättre fisketillfällen. Särskilt laxfisket var i Torne mycket överlägset de övriga socknarnas. Men nu är förhållandet det, att laxfisket vid denna tid var skattlagt för sig till högt belopp. De ej särskilt skattlagda tillfällena till fiske kunna knappast ha varit så mycket större här än i de övriga socknarna, att detta tillsammans med en något bördigare jord kan ha motiverat en dubbelt så hög beskattning av den odlade jorden. Ännu underligare förefaller saken, när man tänker på att i de »tunnor utsäde», vari åkerjorden uppskattades, för Tornedalens del ingingo åtskilliga tunnor, som ej alls återgiva verkligt utsäde eller sädesproducerande jord utan bildats på följande sätt. Av den totala till beskattning upptagna hömängden, uttryckt i lass, drogs först av ett lass (= 4 Västerbottens sommarlass) för varje spannländ åker. Av de lass, som blevo över, lades två lass ihop till en beskattningsenhet, vilken i värde motsvarade ett spannländ (d. v. s. ett spannländ åker plus ett lass hö). Förfors så med allt hö i Torne, vilket

³ G. Thulin, Om mantalet, 1, Sthlm 1890.

⁴ Förklaringen ligger som jag tror däri, att i första fallet avses sommarlass, varav i dessa trakter gå 4 på vinterlasset, i senare fallet vinterlass. Frågan om hömåttets storlek under skilda tider och på skilda orter är ett mycket försummat kapitel, vartill undertecknad för Västerbottens del hoppas få senare lämna ett bidrag.

⁵ Thulin, a. a., s. 96 och s. 91.

enligt Thulins uppfattning varit fallet, kan ingenting av ängen ha räknats som lägenhet förstärkande åkerjorden. En skriande orättvisa mot Torne-dalen förefaller detta vara, när man betänker, att just vid skattläggningen 1605 man vad de övriga Västerbottenssocknarna beträffar frångick principen om skattens beräkning efter tillgång på både åker och äng och *endast* beskattade utsädesmängden. Även i detta fall nöjer sig Thulin med att konstatera faktum. Jag tror emellertid, att en närmare undersökning av skattelängderna själva skall kunna förklara åtskilliga av dessa egendomligheter.

Inledningen till 1543 års jordebok lyder: »Det efterskrevne är mantalet, jordatalet, åkerland, ängisland och sidan värderat deras kvarner, fiskevatten, utrömskoger i spanneland lagt, och görs efter vart spanneland i skatt 16 penningar och efter varje fyre lass äng görs ock 16 penningar.»⁶ Man får alltså i räkenskaperna kännedom om värdet av till beskattning upptagna åker- och ängsmarker, fiske och andra tillgångar, allt ställt i relation till åkerns värde. Eftersom spanneland vad åkern beträffar tillika är ett ytmått, som omfattar 4,900 kvadratalnar, borde man dessutom kunna få reda på den odlade jordens areal i kvadratalnar vid denna tid genom att multiplicera antalet åkerland med 4,900 (arealens storlek i har erhålles genom multiplicering med 0,1764).

Beräknar man på angivet sätt den areal, som jordebokens åkerland motsvara, blir man emellertid ganska tveksam. Siffrorna förefalla alltför höga. Detta intryck förstärkes vid en jämförelse med åkerarealen från en senare tid. Tyvärr är en sådan jämförelse möjlig först med förhållandena hundra år senare på de första geometriska jordeböckernas tid. För Luledalen, som jag närmast haft anledning att syssla med, är den äldsta geometriska jordeboken upprättad 1645.

En jämförelse mellan ovannämnda dokument visar, att åkerlanden i nuv. Nederlule socken enligt 1543 års jordebok intaga 5 har större utrymme än åkern i 1645 års jordebok (omräknad till har enligt det i 1643 års lantmäteriinstruktion bestämda förhållandet 1 tunnland = 14.000 kvadratalnar).⁷ Vad de särskilda byarna beträffar, har arealen sjunkit eller är

⁶ Norrländska samlingar, 6, s. 1.

⁷ Man skulle kunna förklara den minskade siffran för åkerareal 1645 såsom uppkommen genom tillämpande av en regel i 1643 års lantmäteriinstruktion, som säger, att om jorden är dålig, skall räknas mer på tunnlandet än de stipulerade 14,000 kvadratalnarna. Emellertid tror jag knappt, att så varit fallet. Mantalet är i dessa trakter på 1600-talet endast en omskrivning av åkerarealen, uttryckt i tunnors utsäde, och en förändring i sättet för åkerjordens värdering skulle komma till synes i mantalssumman, i detta fall som en sänkning av denna. Någon sådan inträffar emellertid inte omkring 1645. Återstår möjligheten, att man redan vid beskattningens omläggning 1605 för dålig jord räknat större areal än för god. Ej heller denna möjlighet torde man behöva räkna med, då intet sådant finnes antytt i undervisningarna från 1600-talets början.

densamma i 13 av Nederlule sockens 21 byar. Endast i 8 har den stigit. Detta är mycket märkligt, eftersom socknen gör intryck av att under det mellanliggande århundradet ha befunnit sig i rask utveckling. Hemman-talet har sålunda stigit med 39 %. Även om några av dessa hemman tillkommit genom klyvning av förut uppodlad jord, ha långt ifrån alla gjort det. Det finnes samtida vittnesbörd om nyodlingar, särskilt under 1500-talet. Det förefaller därför sannolikt, att 1500-talsjordeböckernas åkerland och 1645 års åker inte motsvara varandra. I begreppet åkerland måste ingå även annat än åker.

Förefaller åkerarealen 1543 en smula stor, så är förhållandet det mot-satta med ängsavkastningen. Den är förvånande liten. Det är helt enkelt omöjligt, att den hökvantitet, som upptages i 1543 års jordebok under rubriken ängsland (uttryckt i lass hö), varit den enda, som stått till för-fogande. Den skulle ej på långa vägar räckt till att underhålla den kreaturstam, som enligt vad man med säkerhet vet då fanns. 1559 hade Lule socken 4,668 nötkreatursenheter.⁸ Om man antager, att bönderna behövt lika stor hömängd per ko som Lule kungsgård vid denna tid, nämligen 4 sommarlass, hade socknen haft behov av 18,672 sommarlass. 1543 års jordebok upptager för Lule socken 2,642 lass. Man tvingas där-för till antagandet, att endast en del av hömängden uppförts under ru-briken ängsland.

1645 års geometriska jordebok skiljer på flera olika slag av hö, näm-ligen hö resp. från gården, från ängar, från utängar och från kärr och myrar. Med gårde menas inhägnad jord. Åkerjorden är alltid inhägnad, men den uppfyller i regel inte hela den inhägnade platsen. Mellan och om-kring åkerstyckena är så gott som alltid ängsmark, och från denna bärgas åkerhöet eller gårdeshöet. Möjligen räknas också som gårdeshö vad som växer på »lindor», d. v. s. upplöjd men åter till gräsväxt igenlagd mark. Med äng menas i 1645 års jordebok självväxande äng i närheten av byn, ej inhägnad. Den kan vara både hårdvallsäng och starräng.

Jämför man by för by siffrorna för lass hö 1543 och de olika höslagen 1645, kan man inte finna någon överensstämmelse mellan de tidigare värdena och avkastningen från någon viss grupp av hö 1645. Den största likheten med 1543 års siffror visar höskörden från kärr och myrar. För Sunderbyn äro värdena exakt desamma (144 lass). Många byar sakna dock 1645 hö från kärr och myrar men äro 1543 upptagna för ängsland. Själva ordet ängsland tyder dessutom på att 1543 års lass hö åtminstone till någon del bör ha vuxit på vad som 1645 kallas äng. Någon likhet mellan 1645 års siffror på avkastningen från ängar, vare sig hemängar eller utängar, och antalet lass hö 1543 är dock ej påvisbar.

⁸ Socknen omfattade nuv. Neder- och Överluleå, Edefors och Råneå.

Något närmare frågans lösning kan man måhända komma, om man från Luledalen vänder sig till Tornedalen, där som nämnts hövskastningen tages upp till beskattning även efter 1605, och jämför t. ex. 1609 års jordebok med den geometriska jordeboken för Torne 1648. Tyvärr kunna dessa båda icke jämföras med 1543 års jordebok. Byindelningen är ej densamma. Även mellan åren 1609 och 1645 har byindelningen förändrats men ej i lika hög grad. Jämförelsen försvåras även därav, att ej på långt när alla byar äro upptagna i den geometriska jordeboken. Förhållandena i de något så när jämförbara byarna framgå av efterföljande tabell.

Byar	Antal hemman		Antal lass hö 1648			Antal lass hö 1609 ⁹
	1609	1648	gården	ängar	utängar, kärr o. myrar	
Alkulla	26	25	220	40	80	180
Vitsaniemi	10	17	80	10	202	80
Pakkila	6	4	19	70	—	88
Armassari	10	7	107	—	50	146
Koivokylä	11	17	158	—	165	78
Säivits	5	4	84	—	118	96

En viss likhet förefinnes mellan den kvantitet hö, som 1648 skördats på gårderna, och den år 1605 upptagna hömängden. Man vågar åtminstone som en hypotes framkasta, att i Tornedalen endast gårdeshöet uppförts vid den nya skattläggningen 1605. Har så skett, skulle den skenbara orättvisan vid beskattningen av Tornedalen lätt låta förklara sig. I de övriga socknarna beskattas endast åkern, och höbordet är endast en — visserligen alltid förefintlig — fyllnad härtill. I Torne får också åkern sin fyllnad i äng, nämligen fyra lass på spanlandet av gårdeshöet, och endast det gårdeshö, som sedan blir över, beskattas som åker efter proportionen 1 spanmland åker = 4 lass äng. Men *dessutom* skulle då Tornedalen ha sin änges- och kärrslätter, vilket gjorde ett hemman där rikare än ett hemman i de andra socknarna av lika stor eller något större åkerareal. Detta bl. a. skulle då motivera, att 4 tunnland åker i Torne fingo bära lika hög skatt som 8 tunnland i de övriga socknarna.

Man kan måhända gå ett steg längre. Gårdeshöet, som i Torne efter skattläggningen 1605 troligen var det enda höslag, som uppfördes till beskattning tillsammans med åkern, bärgades på mark, som direkt omgav åkern och låg inom samma gårde som denna. Talar inte detta förhållande

⁹ Lassen äro efter allt att döma fyra gånger större än lassen i den geometriska jordeboken, och jag har därför multiplicerat de år 1609 upptagna lassens antal med 4.

för att den mark, som efter vad vi sett måste antagas ingå i 1543 års »åkerland» (utom åkern), vore just den jord, från vilken gårdeshöet bärgades? Med andra ord: *med åkerland 1543 menas dels den sädesbärande åkern, dels inom samma hägnad som denna befintlig äng.* I 1543 års jordebok skulle då gårdeshöet inte komma till synes under rubriken äng, och den där beskattade hömängden, som uppföres under lass hö, skulle ha bärgats från ängar, kärr och myrar. Däremot skulle åkerhöet ha upptagits för Torne-dalen 1605 av den anledningen, att den allmänna principen då är den, att endast åkerjord beskattas.

Är denna hypotes riktig, bör en överensstämmelse finnas mellan å ena sidan gårdeshöet, uttryckt i skälsland efter 1543 års relation 1 skälsland ($\frac{1}{4}$ spannland) = 1 lass hö, och å andra sidan de skälsland åkerland 1543, som överskjuta 1645 års åkerareal (i skälsland). En undersökning av denna fråga måste taga fasta på sådana byar, där hemmantalet under tiden 1543—1645 förändrats minst och där man alltså kan vänta minsta ändringarna i ägornas omfattning. Sådana byar äro Ersnäs, Antnäs och Bälinge. Börjelslandet och Sunderbyn medtagas för jämförelses skull. För att underlätta parallellisering med förhållandena 1543 ha 1645 års tunnor förvandlats till skälsland genom multiplicering med $\frac{80}{7}$, då ett skälsland 1543 endast var $\frac{7}{10}$ av 1645 års skälsland.

Byar	Åkerland i skälsland 1543	Brukad åker i skälsland 1645	Minskning i skälsland 1543—1645	Lass gårdeshö 1645
Antnäs	504	348	156	157
Ersnäs	692	487	205	200
Bälinge	202	154	58	100
Börjelslandet	124	111	13	122
Sunderbyn	974	920	54	613

I ovanstående tabell stämma siffrorna för lass gårdeshö 1645 och det antal skälsland åkerland 1543, som överskjuter 1645 års tunnor utsäde, uttryckt i skälsland, synnerligen väl överens för Ersnäs och Antnäs. Att de alls icke göra detta för Börjelslandet och Sunderbyn, måste bero på att dessa byar sannolikt utvidgat sin åkerjord betydligt sedan 1543, vilket bl. a. synes därav, att de ökat sitt hemmantal, Börjelslandet från 4 till 7 hemman, Sunderbyn från 19 till 26. Antnäs och Bälinge ha däremot inte ökat sitt hemmantal, och Ersnäs har endast en gård mer än 1543.

På ännu ett sätt kan man pröva sannolikheten av antagandet, att »åkerland» skulle innehålla både åker och »gårdeshö». År 1602 skattade Lule socken för inalles 2,869 markland. Vi veta inte, hur många lass hö som ingå i denna summa. Ätminstone måste den innehålla lika många

hölass som 1543, nämligen 2,642 lass äng. Detta motsvarar i beskattningshänseende $330 \frac{1}{4}$ markland. Drager man denna summa från 2,869 markland, erhålles som rest $2,538 \frac{1}{4}$ markland. Denna summa bör vara något högre än men dock något så när motsvara socknens åkerland. Man jämföre den med socknens åker, som 1609 uppgick till $443 \frac{3}{4}$ tunnor, vilket reducerat till 1500-talets mindre tunnland gör 634 tunnland (= markland). Skillnaden — omkring 1900 markland — är betydande. Enligt mitt förmenande äro dessa markland uppkomna genom beskattad höskörd och skulle då motsvara 15,200 lass. Härmed stämmer förträffligt, att Lule socken 1645 har *minst* 13,000 lass hö.

Med den nu framförda tolkningen av åkerland i 1543 års jordebok får man en något annan uppfattning av skattläggningsmetodernas utveckling i Västerbotten än den Thulin framlagt. Den kommer att synas mer jämn och kontinuerlig.

År 1539 utgår skatten efter jordatalet, ett ytmått, uttryckt i pund- och spannland, »dock icke lika efter vart spannland utan såsom jorden finnes korngill till heller icke, och desslikes som de hava mer tillfälle till att bärga sig med skog, fiskevatten, ängar och annat, som den ene bonden haver bättre tillfälle till bärgningen än den andre.»¹⁰

Mot dessa principer sätter Thulin upp dem, som tillämpas 1543. Åkern anges fortfarande i pund- och spannland. »Men äng och övriga förmåner inbegrepos ej såsom förut helt obestämt under åkerns skattläggning utan sattes särskilt i skatt efter sitt värde i förhållande till ett spannland i åker».¹¹ Detta är ju en helt ny metod för skattläggning. I själva verket har troligen skattläggningssättet förblivit vid det gamla vad inägojorden (gårdena) beträffar, där ängen inbegripits under åkerns skatt, och vad som skett är *ett upptagande av utägorna till beskattning*. Dit räknas då utängar (möjligen alla ängar utanför hägnad), kärr och myrar, skogsbeta etc.

Nästa skattläggning i Västerbotten äger rum 1547. Enligt Thulins åsikt, mot vilken intet torde vara att invända, skedde därvid egenligen endast en omräkning av de gamla skattningsmarkerna (1 spannland = 1 skattningsmark) till markland, vilka voro dubbelt så stora. Vidare kan man instämma i Thulins förmodan, att orsaken till att två gamla skattningsmarker kommo att utgöra ett markland är att söka i myndigheternas önskan att få en enhet, som uttryckte åker med motsvarande äng, blott man med äng menar höslätter från utägorna och i stället för åker säger åkerland.

Med skattläggningen 1605 inträder den största förändringen i Västerbottens beskattning. Enligt Thulin tog man vid denna företrädesvis hänsyn till åkern. Efter vad jag kunnat finna, beräknade man alla socknar

¹⁰ Thulin, a. a., s. 91.

¹¹ Thulin, ut supra.

utom Torne skatten *uteslutande* efter åkerinnehavet. Åkern uttrycktes ej i markland eller i ett ytmått utan efter utsädet i tunnor, spann och skäl. I Torne uppfördes utom utsädet även åkerhöet i de ordinarie jordeböckerna. I slutsummorna rubricerades därvid de beskattningsenheter, som uppstått av de åkern överskjutande lassen hö, som *utsäde*, en intressant parallell till bruket att upptaga gärdeshö som *åkerland*.

Den 1605 införda principen att mäta åkern i utsäde är inte helt ny. Spannlandet och marklandet definieras ofta i undervisningarna som arealer, på vilka visst mått utsäde beräknas: 1 spann på spannlandet, 2 på marklandet. Omvänt anges på 1600-talet den jordrymd, som antages motsvara en tunnans utsäde, till 14,000 kvadratalnar (fullgod jord), d. v. s. tunna utsäde har bestämd motsvarighet i *ytmått*. Man har alltså samtidigt två olika metoder, varefter jorden beräknas: uppskattning av utsäde och areal. Huruvida även ängen beräknats både efter avkastning och areal är svårare att säga. I 1549 års jordebok står: »Ett markland är så stort, att man sår däruppå 2 spann korn eller får däruppå 8 lass hö.»

Den tudelning av ängsavkastningen i hö från gården och hö från utägor, som i det föregående behandlats, kan spåras ända fram på 1700-talet och har kanske levat kvar ännu längre. Vid skiften behandlas den så kallade åkerslåttan gärna efter samma principer som åkern. Man får ett starkt intryck av *hur viktig i äldre tider den gränslinje var, som skilde hägnad jord från ohägnad*.

Résumé

Un vieux terme agricole du cadastre suédois de la province de Västerbotten

Les comptes des agents provinciaux des rois de Suède au XVIeme et au commencement du XVIIeme siècle étant très riche en détails offrent une profusion de renseignements sur la vie économique du pays. Jusqu'ici on s'en est servi surtout pour calculer le rapport des industries et des métiers. Mais on pourrait aussi les utiliser pour une étude sur l'extension du terrain cultivé de l'époque. Mais afin de pouvoir procéder à des recherches sur ce sujets il faut d'abord se rendre compte des méthodes de déterminer les impôts employés pendant la période. L'article veut être une contribution à cette étude en essayant de jeter de la lumière sur l'imposition adaptée dans la province de Västerbotten dans le nord du pays. Il discute surtout le

résultat obtenu par un historien suédois (M. G. Thulin) qui a voulu interpréter le terme «åkerland» (lit. aréa de champs de blé) qui se trouve assez fréquemment dans les sources comme «åker», c'est à dire 'champs de blé'. Mais une comparaison entre les comptes des agents royaux et le «Cadastre géométrique» de Luleå et de Torneå le rend évident que le terme comprend non seulement le terrain propre à la culture des céréales mais aussi certaines espèces de prés. Des documents plus récents distinguent entre différents genres de foin selon la localité: le foin fauché dans des prés enclos qui font partie de l'assolement régulier, dans les prés non enclos, dans ceux plus ou moins éloignés du centre du village et dans des terrains marécageux. Il paraît tout à fait probable que le terme «åkerland» comprend non seulement les champs de blé proprement dits mais aussi le terrain enclos où se fauche le premier genre de foin.

Encore au XVIIeme siècle pendant la grande révision du partage des communes on traite généralement le pré enclos et le champs de blé selon les mêmes principes, une circonstance qui témoigne, d'une façon bien claire, de l'importance d'une distinction entre la terre clôturée et le terrain non enclos.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Sockenstämmor om klädedräkt 1778

Av *Sigfrid Svensson*

Från Västergötland känner man sedan länge sockenstämmoprotokoll från 1778, som behandla allmogens klädedräkt och som tillkommit i samband med Gustav III:s införande av svenska dräkten.¹ Med utgångspunkt härifrån har C. M. Bergstrand i en recension påtalat, att jag vid en publicering av arkivmaterial rörande skånska folkdräkter skulle ha förbiset, att motsvarande protokoll också måste finnas i Skåne.² Recensenten gör sig här skyldig till ett misstag, och då detta kan komma att vålla onödig huvudbry för arkivforskare på området, är det motiverat, att meddela några upplysningar om hur saken ligger till. Sockenstämmoprotokoll från denna tid äro endast undantagsvis bevarade i Skåne och några från 1778 rörande allmogens klädedräkt ha ej påträffats, en sak som man också kunde vara säker om redan på förhand. Varpå beror då denna olikhet mellan de båda landskapen? Det egendomliga ligger icke i att man på vissa håll uraktlåtit att hålla sockenstämmor i ärendet utan i att de verkligen kommit till stånd i Västergötland och eventuellt även i andra landskap. Gustav III:s införande av svenska dräkten var nämligen en angelägenhet, som inte berörde allmogen. I sin kommentar till konungens åtgärder framhåller också Stockholms överståthållare, att antagandet av den nationella dräkten icke gällde »allmogen och de öfriga af samma stånd som bland dem å landet bygga och bo».³ I sin skrivelse till rikets landshövdingar den 16 febr. 1778 talar konungen om hur han, rådet och hovet komma att som förebildligt exempel anlägga en nationell dräkt, varav landshövdingarna också tillställ-

¹ Claës Joh. Ljungström, Wäne härad, Sthlm 1884, s. 44; Harald Schiller, En originell herre, Sthlm 1930, s. 46 f.; Carl-Martin Bergstrand, Kulturbilder från 1700-talets Västergötland, Lund 1933, s. 157 ff.

² Folkminnen och Folktankar 1933, s. 197. Som ett tillägg till min där omtalade uppsats i Skånes hembygdsförbund årsbok 1933 kan nämnas, att av 1817 års sockenstämmoprotokoll finnas för flera län och däribland Kristianstads fullständiga samlingar i Riksarkivet.

³ Modée, Publique handlingar, 11, Sthlm 1783, s. 409.

des ritningar. »Wi hafwa welat Eder detta alt förståndiga på det, at I om ordsakerne til detta steg mågen underrätta de i Edert län wistande af Ridderskapet och Adelen, Possessionati och andre kjände Stånds-Personer. Sedan alle i Riket följt detta Wårt efterdöme wele Wi först stadfästa» etc. Talet om »alle i Riket» beror dock blott på förbiseende eller nonchalans, då allmogen ej omnämnes, lika litet som det var meningen, att prästerna skulle ändra sin dräkt. Om behandlingen av denna skrivelse har antecknats i Malmö landskansli: »expedierat till ridderskapet och adeln och andra vederbörande». I Kristianstads län föranledde den en längre skrivelse från landshövdingen till »samtel. Ridderskapet och Adelen, Possessionati, samtel. Städerna och Häradshövdingar samt Befallningsmän här i länet» och kort därefter ytterligare ett brev till »samtel. Godsägande Adels Damer i lähnet». Här meddelade landshövdingen bl. a.: »Kongl. Maj:t lærer ock anbefalla dem, som ännu bibehållit sin gamla klädebonad som allmogen, tjenstefolk af Kjönet och sådane hederlige matroner, som eij ändrat sin förra enfaldighet, at bibehålla den dräkt de haft af ålder, på lika sätt de dem nu bära i samma pragt och enfaldighet».⁴ Det fanns då ingen anledning att samla allmogen till stämma. Prästerskapet, som skulle ha kallat till dessa, saknas också bland adressaterna. Men i ett motsvarande sockenstämmoprotokoll från Väring i Skaraborgs län säges däremot, att stämman utlysts förutom på grund av en skrivelse från biskopen i Skara stift också i anledning av en allmän kungörelse från kungl. befallningshavande.⁵

I en sockenstämma i V. Tunhem i Älvsborgs län den 28 maj 1778 omtalas ej någon landshövdingekungörelse utan endast samma skrivelse från biskopen, som återopas i Väring. Till rikets biskopar skrev Gustav III delvis annorlunda än till landshövdingarna. »Och Wi wile härmed icke allenast genom Eder hafwa Prästerskapet i det Eder anförtrorde Stift upmuntrade att uti sparsamhet och god hushållning föregå sina Åhörare med efterdömen, utan äfwen underrättade det de på bästa sätt befordra Wårt höga nöje och swara emot Wårt förtroende, om de äfwen winlägga sig, att öfwertyga åhörarna huru ömhet för allmän nytta förmått oss til detta Beslut.» Även denna skrivelse åsyftar väl närmast propaganda för svenska dräkten, men den kan också tydas som en allmän uppmaning till att befrämja sparsamhet. Den sistnämnda tolkningen

⁴ Landsarkivet i Lund: Malmö landskansli den 16 mars 1778, Kristianstads landskansli den 12 mars och 1 april 1778.

⁵ Bergstrand, a. a., s. 157 f. Landshövdingeämbets kungörelse skall ha varit daterad den 8 april. Egendomligt nog återfinnes ej — enligt benägen upplysning av landsarkivarie Gustaf Clemensson — någon sådan kungörelse i Skaraborgs läns landskanslis brevbok för 1778.

— och här är en avgörande punkt — fick den också av Skarabiskopen. I sin skrivelse till stiftets prästerskap omtalar denne — utan att säga att det var en speciell dräkt det gällde — i allmänna ordalag, att konungen vill »kläda sig själf på Nordiskt sätt, med inrices fabricerade tyger», och framhåller, att prästerna böra »med bewekande föreställningar befrämja vår milda Konungs wälbehag». Han riktar starka förbräelser mot »lurendrägeriet» och fortsätter: »Wi böre förmana såwäl vårt egit husfolck, som ock Åhörare, at icke deltaga i desse Fäderneslandets skadeliga Blodiglars laster, och at ej genom olåflig handel deras olagliga själfswäld utwidga.»⁶ Det ligger nära till hands, att prästerna ovanpå en skrivelse av detta slag från biskopen ville visa sin aktiva inställning genom att sammankalla till sockenstämma om saken, även om de inte fingo någon direkt anmaning härom.

I Lund gav stiftschefen sin framställning i ämnet en annan formulering än kollegan i Skara. Av särskild betydelse är, att han direkt nämner, att »allmogen tillika med de ringare i städerne samt deras wederlikar på landet wid deras wanliga klädebonad bibehålles». Biskop Celsius har tydligen haft god insikt om att vad orsaken närmast gällde var att överklassen — prästerskapet undantaget — borde skaffa sig svenska dräkten. Som grund för sin kunskap omtalar han själv, att han befinner sig i huvudstaden och därför har sig närmare bekant »hwad man på längre afstånd därifrån icke så noga känner».⁷ För att se hur ärendet behandlades i andra stift har jag som stickprov tagit skrivelserna från konsistorierna i Linköping och Växiö. Här saknas liksom i Lund varje anmaning, som direkt riktar sig till allmogen, och tydligt omtalas, att det är frågan om en viss bestämd dräkt, som konungen infört.⁸

Före lantbutikernas tillkomst var det en allmän klagan i landet över knallehandeln, som man ansåg i stor utsträckning baserade sig på insmugglade varor. Det var kanske närmast denna urartning av gårdfarihandeln, som föranledde biskopen i Skara att giva sin skrivelse en särskild formulering och udd. Hur än resultatet blev av de hållna stämmorna i Västergötland, giva i varje fall protokollen värdefulla kulturhistoriska upplysningar. Jag vet ej, om en efterforskning av dessa sockenstämmo-protokoll lämnar lika negativt resultat från andra delar av landet som från Skåne. Att de existera, är i varje fall ingalunda självklart utan snarast osäkert, och skillnaden härvidlag mellan olika delar av landet är, såsom jag här visat, att söka i den expediering ärendet fått i landskansli och domkapitel.

⁶ Skara konsistorii cirkulär den 18 mars 1778.

⁷ Lunds Wecko-Blad 1778, nr 12.

⁸ Växiö och Linköpings konsistoriers cirkulär den 18 mars 1778.

En akrobataffisch från 1700-talet

Av *Gunnar Jungmarker*

Vitterhetsakademien har i sin ägo en samling gamla kopparsticks-plåtar med antikvarisk-topografiska framställningar, som en gång i tiden illustrerat diverse böcker och planschverk. Vid genomgående av denna samling råkade jag på baksidan av en av plåtarna få syn på spåren av en tidigare gravering (etsning), halvt dold i den rispade och anlupna ytan. Denna ursprungliga framställning visade sig vid närmare eftersyn vara något så pass oväntat som en akrobataffisch från förra hälften av 1700-talet.

Reklamkonsten är av gammalt datum. Den främste kännaren på detta område, Walter von Zur Westen, har publicerat en intressant och rikt dokumenterad historik, av vilken det framgår att de äldsta bevarade »artistaffischerna», d. v. s. reklamtryck för akrobater, konstberidare, taskspelare och andra kringresande konstmakare, stamma från 1600-talet. Dessa affischer framträdde antingen som kungörelser i boktryck eller som bildframställningar utförda i någon grafisk teknik; kopparsticket var förnämligast, men träsnittet dominerade kvantitativt ännu under hela 1700-talet.

Det ligger i sakens natur, att hela denna kategori av bruksgrafik varit i högsta grad förgänglig, och de olika bladen ha ofta bevarats blott i enstaka exemplar, som funnit en fristad i något museum eller hos någon samlare.

Bildtrycken voro inte enbart avsedda att som vanliga affischer klistras upp på anslagstavlor och husväggar, de försåldes också vid föreställningarna som souvenirer till publiken — precis som cirkuskonstnärer i våra dagar sälja sina porträtt i form av brevkort. Ett belägg för detta bruk ha vi i det vackra kopparstick från 1700-talets första år, som en »Hanswurst und Zahnbrecher» vid namn Johann Ferdinand Beck använde som reklam.² Efter framhållande av sina lysande förtjänster både som skådespelare och tandutdragare fortsätter han:

¹ Reklamekunst aus zwei Jahrtausenden, Berlin 1925. Se även samme förf:s uppsats Deutsche Reklamekunst aus fünf Jahrhunderten, Das Plakat, Heft. 5—6, 1918.

² Avbildat i von Zur Westen, Reklamekunst, fig. 84.

Drum geb ich mein *Portrait* zum angedencken hin
 Ein jeder sehe nur wie *generoes* ich bin.
 Ich fordre nichts dafür doch wer mir was will geben,
 Denn wünsche ich vergnügt und lange Zeit zu leben.

Den ifrågavarande affischgravyren i Vitterhetsakademien synes vara av utländskt ursprung och stamma från 1700-talets förra hälft. Hur den hamnat i Stockholm är svårt att säga. Då den tjänat ut, vände man i varje fall resolut på plåten³ — kopparn var dyrbar! — och lät den svenske gravören och lantmätteriingenjören Georg Biurman på andra sidan gravera »Getinge Kyrckia» och dess runsten, vilken plansch sedan ingick som nr XXI i Jacob Richardsons »Hallandia antiqua & hodierna, Thet är: Hallands, Et af Götha Rikets Landskaper, Historiska Beskrifning». Denna bok trycktes hos Salvius i Stockholm 1752, och därmed har man alltså ett gränsår för affischens datering.

Framställningen, fig. 1, visar en ormmänniska intagande sina karakteristiska, mer fantastiska och obekväma än egentligen sköna positurer på ett perspektiviskt återgivet rutgolv. Det är tydligen en och samme man i olika moment, som genom denna framställning enligt metoden »simultan succession» kommit att te sig som en hel akrobattrupp — ett knep som man ofta använder även på motsvarande affischer av i dag.

Uptill står bilden med Frankrikes krönte vapensköld och den stolta devisen »Sans Pareil». Mönstrade draperier omrama bildfältet upptill och på sidorna samt ge plats åt följande två strofer:

Allhier schaut einen Künstler an,
 Dergleichen keiner hat gethan,
 In gantz *Europa* seines gleichen.

Ihm müssen alle Künstler weichen:
 Figuren allhier sind zu sehen
 Von keinem niemahls noch geschehen.

Der solches hätte *Practiciret*,
 Vor König und Fürsten *Presentiret*,
 Denn weil ers selvsten hat erdacht,
 Hats ihm auch keiner gleich gemacht.
 Drum muss man rühmen seine Kunst,
 Das Geld giebt man hier nicht umsonst.

Plåten mäter 200×347 mm. men är beskuren c:a 30 mm. vid ena kanten, där draperiet saknas, samt avsevärt nedtill, där troligen akrobatens namn funnits anbragt.

Vederbörande var tydligen en ormmänniska, eller på modernt fackspråk en »*Kautschuk- und Klischnig-Mensch*».^{4,5}

³ På affischgravyren synes, att man sökt utplåna den med skrapstål; tydligen fick man dock uppe det försöket.

⁴ Upplysningar om facktermerna ha välvilligt lämnats mig av herrar artister Bela Kremo (»Karl Kremo Familie») och Oscar Pehrsson (»Th. Oscardo & Partner»).

⁵ Med *kautschuk*krörelse avses alla bakåtböjningar. *Klischnig* innebär framåtböjningar och fläkning. — En »komisk pantomimdansör» E. Klischnig, till börden tysk, gästspelade på Kungl. Theatern i Stockholm hösten 1849. I pjäserna »Jocko eller den Brasilianska apan» samt »Trollkarlen eller apan och fästmannen» utförda han apans roll och fram-

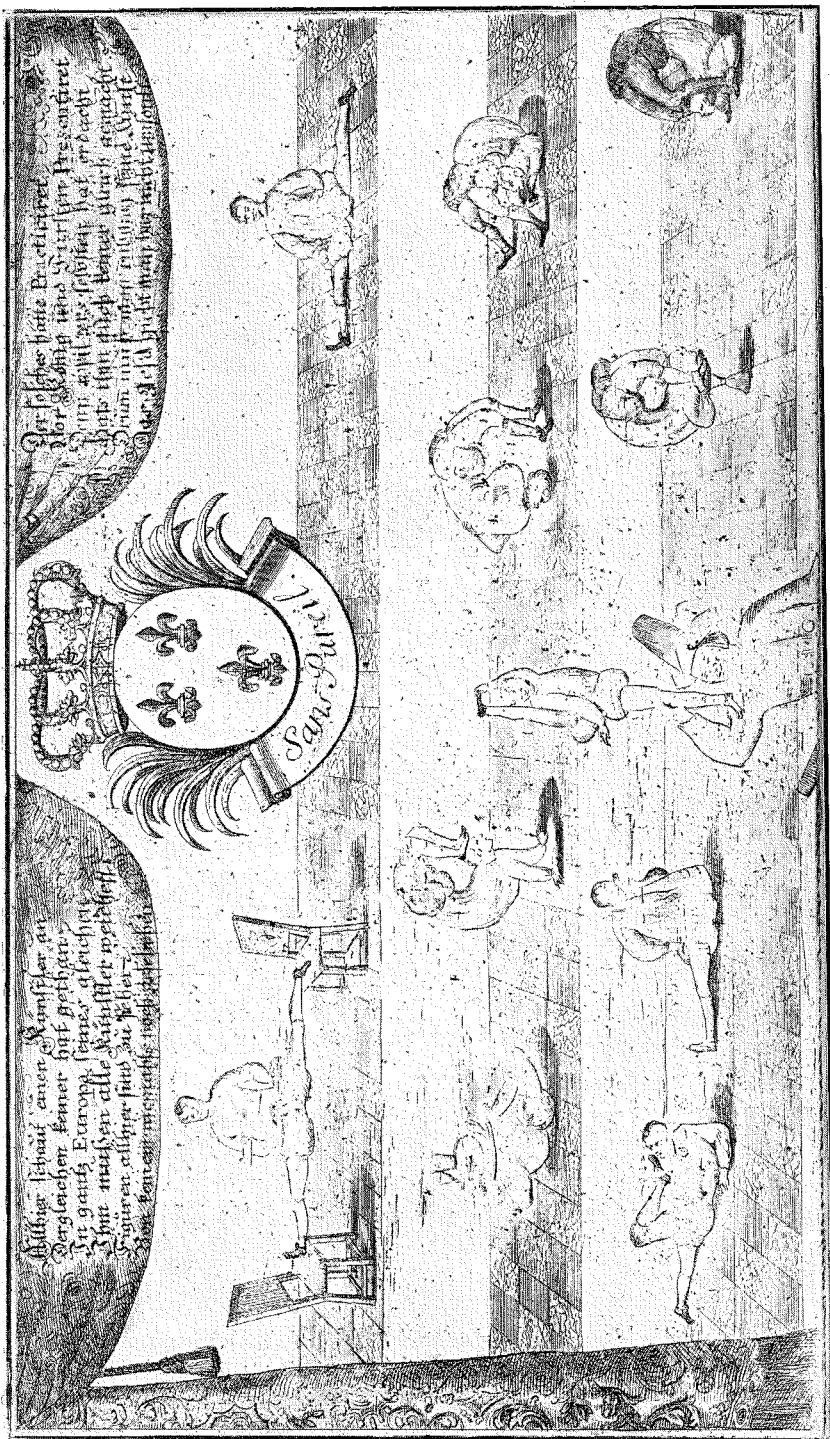

Fig. 1. Affischgrövyr från 1700-talet. Reproduktion efter retoucherat tryck.

Överst demonstrerar han två former av »spagat»; det är vad som inom baletten benämnes »grand écart» och på svenska helt enkelt kan karakteriseras som fläkning.

I mellersta raden tycks ställningen längst till vänster visa »liggande bröstbåge med glasbalans å pannan»; mannen ligger då på mage med fötterna uppdragna mot nacken, medan han på pannan balanserar ett glas-kärl och håller en pokal med munnen genom att bita i dess fotplatta.

De andra tre ställningarna i samma rad, räknade från vänster till höger, benämnas »Bogenhandstand», »Bogen» (eller »båge med stöd av huvud och fötter») samt »Kinnbogen» (eller »bröstbåge med sträckta ben»).

De båda ställningarna till vänster i nedre raden kunna karakteriseras som »liggande bendragning mot huvudet» och »spagat med benböjning mot huvudet».

Motsvarande ställningar nere till höger visa »Kinnbogen» (eller »hakbåge å piedestal» — i detta fall säkerligen en glaspokal) samt »bröstbåge med indragna ben».

I mitten nedtill ser man akrobatens balanserande på assistentens axel i en ställning, som kallas »Fussfahne», »Fusspräsentiren» eller »tournering». Detta är med andra ord en form av stående spagat och användes speciellt som tack- och dacapotrick. Assistenten framställes på gravyren jättstor i förhållande till akrobatens och iförd något slags gycklardräkt — man tycker sig skönja, att den varit storrutig som en harlekindsdräkt, och kanske är det spetsen av ett träsvärd, som sticker upp vid hans sida. Denne assistent synes dock ej ha spelat någon framträdande roll vid föreställningarna, eftersom han ej omnämnes i verserna.

Vad beträffar akrobatens egen dräkt, så består den av en skjorta eller blus, mönstrade byxor av det slag akrobater kalla »trusor» samt ben-trikåer med rosetter vid knäna. »Spelskorna», som troligen varit av tyg, ha plös och trubbigå. På huvudet bär han en platt liten mössa eller hårklädsel, som i pannan löper ned i en flik, vilken flankeras av två krumma hårlockar eller extra flikar.

I många avseenden överensstämmer föreliggande affisch till arrangementet med andra kända blad av samma kategori. Knepet att ge affischerna en mer imponerande prägel genom att pryda dem med något riksvapen möta vi t. ex. redan hos en »Wassertrincker» Manfredi på 1680-talet,⁶ och en motsvarighet till devisen »Sans Pareil» finnes också hos honom, han har nämligen som valspråk »Solus sicut Sol». De storordiga

trädde dessutom i en »mimisk scen» kallad »Grodan» (se F. A. Dahlgren, Anteckningar om Stockholms theatrar, Sthlm 1866). Det synes mig antagligt, att det är efter denne eller någon annan medlem av samma släkt, som en rörelsegrupp inom akrobatiken fått sitt namn.

⁶ W. von zur Westen, a. a., fig. 78.

verserna variera sedvanliga temata — det är inte först våra dagars reklam som tagit till superlativer — och vad beträffar de underliga ställningar, i vilka ormmänniskan försatt sin lekamen, så möta vi dem på cirkusföreställningar ännu i denna dag. Människokroppen har ju en begränsad rörelseförmåga, även om ormmänniskorna stundom komma oss att tvivla på det, och därav följer, att en sådan artist i våra dagar har i stort sett samma rörelseschema att arbeta inom som hans kollega för några hundra år sedan.

Enligt en förordning av år 1731 skulle »Comoedianter, Marginetspelare, Lin-danzare och dylike, betala för hvar gång de i Stockholm agera, 6 dal. Kpp:mt», vilken avgift gick till Rasp- och spinnhuset. Även om hithörande räkenskaper vore ordentligt förda och bevarade, hade man dock inga utsikter att där uppspåra den artist, som uppträdde under devisen »Sans Pareil», emedan vi varken veta hans nationalitet eller hans namn. Kanske uppträdde han också långt före nämnda år.

Endast om det i framtiden skulle dyka upp några gamla avdrag av plåten före dess stympande, kan man tänka sig få artistens anonymitet röjd. Att han verkligen uppträtt i Stockholm och fört plåten för sina reklamtryck med sig hit får väl anses vara det troligaste. Om han sedan slagit sig till ro eller dött här eller om han av någon anledning lämnat plåten kvar då han drog vidare, är ju en fråga av ringa betydelse.

Ej heller i de stora utländska samlingarna tycks några avdrag av föreliggande plåt finnas,⁷ och bevarade plåtar till gravyrer av denna art nämner litteraturen över huvud taget ej. Därför har det, trots att bildframställningen saknar varje konstnärlig kvalitet, synt mig motiverat att publicera den i dess egenskap av kulturhistorisk kuriositet.

Fig. 2. Utsnitt ur affischgravyr från 1700-talet. Naturlig storlek. Oretuscherat.

⁷ Enligt benäget meddelande av Senatspresident, Geh. Regierungsrat W. von Zur Westen.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Öland under äldre järnåldern. En bebyggelsehistorisk undersökning.

Av **Mårten Stenberger**. Kungl. Vitt. Hist. och Ant. Akademien, 1933. 306 s. Pris kr. 15:—.

Under senare år ha omfattande grävningar företagits i de gamla ruinerna efter gårdar och hus från Ölands järnålder. Den man, som utfört dessa undersökningar, docenten Mårten Stenberger, har helt nyligen i ett omfattande arbete lämnat en framställning av sina forskningar. Det måhända värdefullaste resultatet av Stenbergers undersökningar är, att man nu först fått noggranna iakttagelser gjorda och framlagda rörande dessa byggnaders konstruktion och det sätt, på vilket de kunna tänkas ha varit uppförda. Så som en anläggning av detta slag, vanligen under namn av »kämpagrav», ligger dold i den öländska lövskogen, ter den sig endast såsom en större eller mindre fyrkant av låg stenmur och ger oss ingen omedelbar föreställning om den byggnad, som en gång har rest sig på platsen. Först efter ett mödosamt och tidskrävande arbete med grästorvens avtäckande och grundens noggranna uppmätning kan man få underlag för en säker rekonstruktion. Det är också på detta sätt, som Stenberger har arbetat: han har inriktat sig på några få monument, som samvetsgrant genomarbetats, i stället för att ytligt granska ett stort antal sådana. Man bör betänka, att på Öland ännu i dag finnas icke mindre än omkring 325 dylika husgrunder, och dock ha säkerligen på den odlade marken åtskilliga minnesmärken av hithörande slag under tidernas lopp blivit bortrensade.

Med mycken kritisk sans har Stenberger gått till verket, när det gäller utredningen av dessa byggnaders uppförande och konstruktion. Han lämnar i formen hovsamma men tungt vägande invändningar mot äldre uppfattningar. Framställningen har också i denna del blivit grundläggande och torde utan tvekan komma att bilda utgångspunkt för den fortsatta diskussionen, även om man i en eller annan detalj kan hysa en avvikande mening. Det framgår av denna undersökning, att det öländska huset den gången varit en i de flesta fall ganska stor byggnad, 20—30, ja, ända till 50 m. lång, med rätt låga väggar av kallmurad sten; därpå har vilat ett sadeltak på åsar, som i sin tur uppburits av långa rader med stolpar, upp till klykformade och nedtill fastkilade i hål i stengolvet. En sådan byggnad hade en icke ringa överensstämmelse med den fornvästnordiska hallen och torde väl också ha varit på ett liknande sätt disponerad. I varje fall

brunno mitt på golvet en eller flera eldar, och sitt- och liggplatserna ha rimligtvis varit anbragta efter väggarna, mellan dessa och stolpraderna. Ingången kunde omväxlande vara belägen på gaveln eller på långsidan. Till sitt yttre torde kämpagravshuset snarast ha liknat de primitiva, torvtäckta byggnader, som ännu i våra dagar kunna iakttagas på de nordbrittiska öarna, t. ex. på Hebriderna. Det är också betecknande, att Stenberger just härifrån hämtat goda paralleller, när det gäller att skaffa jämförelsematerial till de framgrävda husen. Denna hans framställning av det stora kultursammanhang, i vilket företeelserna böra insättas, är av stort värde och framdrager åtskilligt nytt material. Hans konstaterande av ett kulturhistoriskt relativt enhetligt nordatlantiskt område bekräftas också från andra håll, men förf:s framställning lägger här i en klar och redig form fram hela problemställningen. Hans uppfattning är, att kämpagravshuset representerar ett en gång vida utbrett byggnadsskick, som bland annat torde utgöra förebilden för den engelska stenarkitekturens hallbyggnad, och hans bevisning verkar fullt övertygande.

De öländska husgrunderna ligga vanligen samlade i mindre komplex, som Stenberger säkerligen riktigt skildrar såsom gårdsanläggningar. Måhända hade det varit till fördel för framställningen, om förf. kunnat mera konsekvent inrikta sig på det fullständiga utgrävandet av åtminstone en hel sådan anläggning. Nu har han i stället i regel endast grävt enstaka husgrunder på de olika platserna. Jag avser med en sådan fullständigare utgrävning icke blott det inre av alla tillhörande hus utan också husens omgivningar. Dels torde möjligheten att här göra daterbara fynd vara minst lika stor som inom byggnaderna, dels — något som är ännu viktigare — skulle härigenom åtskilliga av förf. diskuterade problem om bygdens gamla näringsliv kunnat få en rikare belysning. Så kunde man ha fått klart besked om funktionen hos de stenrevlar, som i långa sträckor löpa genom de trakter, där man också förnämligast hittar husgrunderna. Forskningen har under senare år diskuterat frågan, om vi här stå inför ett slags gångstigar, lagda av sten, om det eventuellt skulle gälla något slags kultiska vägar, »gravgator» som man velat kalla dem, eller slutligen om det helt enkelt rör sig om vanliga gärdesgårdsgrunder, en uppfattning, som Stenberger i likhet med anmälaren torde dela. Men också i senare fallet gäller frågan om dessa stängselanordningar varit till för att skydda småodlingar inne i skogen eller om de syftat till ett särskällande av de olika gårdarnas eller byarnas boskap inom betesmarken.

För ett närmare studium av dessa sistnämnda frågor är förf:s material knappast ännu fullt tillfredsställande. Här skulle krävas en undersökning av det slag, som Rutger Sernander utfört på Bjärka-Säby-området och som han på ett ypperligt sätt kodifierat i ett par små »vegeta-

tionsskisser». Sernander har därvid kunnat påvisa äldre åkerkomplex inne i lövskogen, markerade av annan växtlighet, av odlingsrösen utefter gränserna etc. En dylik analys av naturomgivningen är den enda säkra vägen att nå klarhet i kämpagravsvolkets näringsförhållanden.

Till sina studier över husgrunderna har Stenberger fogat en utförlig granskning av andra fynd från Ölands järnålder, en översikt, där man emellertid saknar en framställning av gravarna och gravfälten. Stenberger uppehåller sig endast vid de i gravarna gjorda fynden. Med utgångspunkt från dessa anser han sig kunna konstatera, att Öland under 500-talet efter Kristus haft en mindre talrik befolkning än under 400-talet och senare. Materialet av fornfynd från 500-talet företer nämligen en rent katastrofal nedgång, medan »fynden från senare delen av folkvandringstiden visar ett stigande antal, och den uppåtgående kurva, som de sålunda bilda, leder på ett organiskt sätt över till vikingatiden». Det torde emellertid vara möjligt, att denna klara diskordans i bebyggelsen, som förf. ansett sig kunna utläsa ur det arkeologiska materialet, till en del kan bero på en allt för kraftig pressning av fyndmaterialet.

För Stenberger ter sig den nämnda befolkningminskningen som bakgrunden till kämpagravshusens försvinnande. Han har i flera fall kunnat visa, att detta skett genom eld, varvid han också hänvisar till det stora antalet skattfynd, som ungefär samtidigt uppträder, omständigheter, som antyda en tid av kamp och oro, då befolkningen tvingats att övergiva sina gårdar, nedlägga sina skatter i jorden och fly undan påträngande fiender av det ena eller andra slaget. Till denna framställning sluter sig också förf:s skildring av de öländska fornborgarna, i det att han tänker sig, att de vid dessa tillfällen kommit till användning såsom tillflyktsorter för människor och boskap. De utgöra, dessa fornborgar, stora, cirkelformiga vallar med en diameter av ända upp till över 200 meter. Ungefär samma uppkomsttid som för de öländska borgarna gäller emellertid även för de fastlandssvenska, och man kan möjligen ställa sig betänksam gentemot Stenbergers teori om en särskilt orolig tid just kring södra Östersjön under dessa århundraden, då ju borgarna i det övriga Sverige skulle antyda, att liknande förhållanden rått där. Snarare är det väl så som också Stenberger på något håll antyder, att byggandet av fornborgar nått vårt land som en moderiktning, och hans framställning av de eventuella kontinentala förebilderna är — om den också inte bjuder på så mycket nytt — genom sin klarhet och reda högst förtjänstfull.

I ett viktigt parti av sin bok har Stenberger sökt att lämna en så att säga näringsfysiologisk förklaring till det egenartade förhållandet, att de öländska husgrunderna framför allt äro koncentrerade till de nu av lövskog bevuxna områdena, medan de i stort sett saknas på de öppna slät-

terna. Förf. menar, att detta berott på att själva näringskällorna varit bundna vid lövskogen genom en betydande boskapsskötsel, som helt dominerat över åkerbruket. Det måste härtill anmärkas, att inga andra fakta än de arkeologiska låta oss ana förekomsten vid denna tid — eller ens någonsin i vårt land — av en boskapsskötsel av sådan art. Stenberger är emellertid icke ensam om denna sin uppfattning, även om ingen utfört den på ett så konsekvent och delvis detaljerat sätt. Hos flera arkeologer och arkeologiskt intresserade ha liknande åsikter mött under det senaste decenniet. Bortser man från den yttersta härkomsten för denna boskapsskötselteori ur den kända evolutionistiska men nu av alla etnologer övergivna utvecklingsserien: jägarekultur — boskapsnomadism — åkerbrukskultur, är det kanske främst i några antika auktorers framställningar, som stöd har hämtats för sådana tankar. Med rätta, om också knappast med tillbörlig skärpa, har förf. avvisat bedömandet av våra nordiska förhållanden efter Tacitus och Caesar, vilkas skildringar helt säkert avse några kontinentalgermanska, sekundärt nomadiska stammar. I stället medger han halvt om halvt möjligheten av att åkerbruket tidigare kunnat spela en stor roll på Öland, men han anser, att den bekanta klimatförsämringen verkat i den riktningen, att boskapsskötsel delvis intagit åkerbrukets plats. En sådan utveckling förefaller dock mindre sannolik; allt talar i stället för att boskapen inkommit tillsammans med plogbruket, det med plogen bedrivna åkerbruket, och att en av dess viktigaste funktioner varit den av gödselproducenter. Utan gödslingen kan, såsom varje praktisk jordbrukare vet, i våra nordiska länder intet jordbruk bedrivas, om icke i samband med svedjning av skogen, som emellertid för detta ändamål torde vara av sent datum, kanske ej ens förhistoriskt. I detta sammanhang har det sitt intresse att konstatera, att förf. ej kunnat påvisa några påfallande stora anhopningar av ben efter nötkreatur eller andra husdjur.

Riktigt framhåller Stenberger emellertid lövskogens betydelse för betes- och foderanskaffningen. Man må blott minnas, att löv endast i mindre utsträckning användes som vinterfoder till andra djur än får och getter. Lövängen ägde sin främsta betydelse därigenom, att den möjliggjorde bete, medan fodret för den kalla årstiden då som i senare tid måste hämtas från myrarna och sjöslåttrarna. Kanske har också förf. i litet för hög grad räknat med lövängarna av den karaktär de nu ha eller i varje fall hade under förra århundradet såsom en konstant faktor i Ölands kulturgeografi. I icke ringa grad ha dessa väl framkommit dels genom svedjning av barrskog, i äldre tid vanligare på Öland än nu, dels genom hamling, upprensning och andra former för betets vård. I mycket är denna vegetationsform säkert, såsom Mårten Sjöbeck visat i flera märkliga undersökningar, resultatet av en humanisering, av människornas ingripande.

Det kraftiga hävdandet av lövängens och lövängskulturens betydelse i näringslivet är för övrigt mera att betrakta såsom ett aktuellt forskningsstadium än som en slutgiltigt vunnen position. Det torde inrymma åtskillig överdrift men har *väl* tjänat sin uppgift att bryta sönder den gängse schematiska uppfattningen av jordbrukets historia.

Av det sagda framgår, att Stenbergers arbete om de öländska husen och gårdarna skiljer sig från många andra liknande kanske framför allt genom de förhållandevis väl avgränsade problemställningarna. Genom hela boken löper så att säga en röd tråd, som på ett angenämt sätt bildar ryggrad i framställningen. Alldeles särskilt tilltalande verkar den nykterhet, som kännetecknar författarens visserligen en smula torra men konkreta och därför oändligt välgörande forskarfantasi. När härtill kommer, att boken är skriven med en ledig stil, vars flytande karaktär väl understundom kan bidra att något undanskymma svårigheter och motsättningar i sak men å andra sidan är ägnad att förträffligt understryka och betona den spänning och svikt, som kännetecknar framställningen, bör det stå klart, att vi här ha att göra med ett arbete, till sitt innehåll lika gediget som dess yttre form är vårdad och mönstergill.

Gösta Berg.

Glaset förr och nu. Av Heribert Seitz. Med bidrag av Carl Johan Lam m och Kurt Vogel. Bonniers förlag, Sthlm 1933. 160 s. + 117 planscher. Pris kr. 15:—.

Egentligen är det ganska förvånande, att vi icke förr fått en handbok på svenska om glas, närmare bestämt hålglas (till skillnad från plant glas, t. ex. fönsterglas). Det har kommit ut ett flertal moderna arbeten på vårt språk om möbler, keramik, textilier etc. samt om konsthantverk och konstindustri i allmänhet men ingen översikt av glasets konsthistoria. Heribert Seitz' bok om Glaset förr och nu har fyllt det mest trängande behovet av en saklig skrift i ämnet. Förf. debuterade för något år sedan — mycket bra för resten — då han gav ut en handbok om gammal keramik.

Förf. har icke kunnat ge mer än huvuddragen av hålglasets historia på det halvtannat hundratal sidor han disponerat för textavdelningen, men vi äro tacksamma för det han meddelar. I förordet utlovar Seitz en grundligare systematisk undersökning av det svenska materialet, som ju intresserar oss mest. Med den föreliggande boken har förf. satt in den svenska fabrikationen i ett större sammanhang, och han preparerar således läsarna till att bättre förstå de yttre och allmänna betingelserna för en inhemsk glastillverkning. Här får man de stora linjerna, i specialavhandlingen komma detaljerna.

Seitz har anmodat en teknisk fackman, Kurt Vogel, att skriva kapitlet om ämnet glas, glastillverkning och glasets dekoration. Vogels bidrag är mycket klart skrivet, och även en icke tekniskt kunnig bör kunna förstå det Vogel här talar om. Detta inledande kapitel förhöjer väsentligt arbetets värde som handbok och uppslagsverk.

Uppfinningen av glas är mycket gammal. Man har hittat föremål av glas i egyptiska gravar från ett par tusen år före Kr. f. Först några århundraden senare tycks man ha börjat tillverka hålglas, men det dröjde ända till århundradet närmast före Kr. f., innan man fann på metoden att forma hålglas genom uppblåsning. Glasblåsarpipan revolutionerade glasframställningen: dels förenklade den arbetet, dels möjliggjorde den hittills otänkbara kärlformer etc.

Glaset var dock alltjämt en dyrbar vara, och man lade ofta ned mycket arbete på själva dekoreringsen. Överfångsglaset, d. v. s. ett av två eller flera olikfärgade glaslager bestående material, skars som kaméer, en teknik som var besvärlig och riskabel men effektiv. Portlandsvasen i British Museum är det märkligaste exemplet på antikt överfångsarbete, antagligen utfört i Alexandria. Romarna började tillverka glas under Tiberius' regering; deras första hyttor anlades av tillkallade alexandrinare. Under kejsartiden utvecklades raskt romarnas glaskonst, de romerska produkterna blevo vida berömda, och utvandrade romerska yrkesmän funno det lönande sätta i gång egen tillverkning i norr, bl. a. i Rhentrakten. Huruvida de romerska glas, som tillvaratagits i svensk jord, härstamma från hyttor i och vid Köln och trakten däromkring eller kommit från Sydryssland — ett nyligen framlagt men ej närmare undersökt uppslag — kan måhända förf. ge svar på i sin specialavhandling.

Kapitlet om glasets under medeltiden i Europa är i knappaste laget. England och Frankrike ha ej fått många rader, men jag förmodar, att förf. ansett det viktigaste för en svensk vara kunskapen om de glasområden, som betytt något för Sverige antingen som exportorter av färdig vara eller som uppslagsgivande för svensk tillverkning, när den sent omsider satte fart. Tio sidor ha ägnats åt Orienten, vilket med hänsyn till att glasets verkliga hemort ligger där, icke är för mycket ens i detta hårt begränsade sammanhang. C. J. Lamm har skrivit avdelningen om det orientaliska glasets. Denna högförnäma vara är mera sällsynt än antikt glas, påpekar förf., vilket beror på att de islamiska folken icke brukade lägga konstföremål, således icke heller glas, i gravarna.

Av största intresse för oss är naturligtvis det venetianska glasets. Såväl under 1600-talet, då svenskarna började göra glas själva, som senare och ännu i våra dagar ha de venetianska konstglasmästarnas tunnväggiga glas-pjäser stått som förebilder och höga mål för oss i höga Norden. Visser-

ligen kommo de flesta glastillverkarna i Sverige på 1500- och 1600-talen från Tyskland, men även där beundrade man det venetianska glaset jämsides med de inhemska typerna, och därför gå under långa tider italiensk grandezza och tysk stadighet hand i hand vid svenska glasbruk. Det är först i våra dagar som en i verklig mening svensk glaskonst vuxit upp.

Men jag skall icke gå in på hur den svenska glasindustrien blivit vad den är; det skildrar Seitz i sin bok så utförligt utrymmet medger. Han drager fram en hel del hittills obeaktat arkivmaterial och redogör för de viktigaste fynden av föremål — bl. a. de vid Nyköpingshus funna resterna av det på 1580-talet där tillverkade servisglaset för hertig Karl och Maria av Pfalz — samt rekonstruerar flera mellansvenska hyttors historia och tillverkning. Här kunde nog tilläggas ett och annat, men då ju förf. lovat återkomma med en större utredning, får man hoppas han där omtalar det han nu gått förbi. Ett viktigt kapitel, om Melchior Jung och hans verksamhet i Stockholm, kompletteras av arkivarien Gunnar Bolin i efterföljande, mycket nyttiga meddelande.

Seitz' bok är utmärkt som handbok, icke så att den tillfredsställer alla de krav man ställer på en sådan och registrerar fabriker, igenkänningsmärken, data av olika slag etc., vilket är en omöjlighet beträffande det svenska materialet redan av det skälet, att det ännu icke är genomplöjt, men den ger den svenske läsaren det han icke kan finna på annat håll. Utförliga register och litteraturförteckningar samt först och sist 117 bra tryckta planscher med väl valda bilder göra arbetet till en nödvändighetsartikel för samlare och museimän.

Efraim Lundmark.

I sitt arbete har amanuensen Seitz även givit ett bidrag till de svenska glasbrukens historia. För tiden före Melchior Jung, d. v. s. före 1600-talets mitt, har förf., som han själv framhåller, haft glädjen framlägga »ett hittills i det närmaste okänt material». Över huvud spelar Melchior Jung en viktig roll i de svenska glasbrukens historia, då »det var Melchior Jung, som i vårt land danade den första nationella glasarbetarstammen».

I betraktande av den omständigheten, att förf. tydligen bedrivit vissa arkivforskningar för de svenska glasbrukens historia under perioden före Melchior Jung, kan man ej annat än beklaga, att han ej fullföljt dessa primärundersökningar även för tiden *efter* detta skede. Här bygger han i stället på tryckta källor, som visserligen äro av sent datum men som icke lämna nya forskningsresultat utan tämligen okritiskt återgiva äldre tryckta uppgifter. Då han säger det föreliggande arbetet vara att betrakta blott som »en sammanfattning av en mera systematisk undersökning, vilken

förf. hoppas att inom en ej alltför avlägsen framtid kunna få framlägga till offentlig granskning», får man därför även livligt önska, att han också för senare perioder av sin historiska framställning mera litar till det arkivaliska primärmaterialiet.

Förf. har i sin framställning av Melchior Jungs verksamhet byggt på tryckta framställningar, särskilt tydligen Gerda Cederbloms uppsats »Något om Sveriges äldsta glastillverkning» i *Fataburen* 1910. Framställningen blir därför den traditionella: Melchior Jung har vid 1600-talets mitt drivit ett glasbruk på *Kungsholmen*, som synes ha upphört redan före hans död 1678, medan hans son, Gustaf Johan Jung, grundat ett nytt glasbruk på *Södermalm*, under 1680-talets senare hälft, vilket upphörde senast vid hans död 1695. »Stora och lilla Glasbruksgatorna minna ännu om dess läge», säger Gerda Cederblom, medan Seitz påpekar, att »Lilla Glasbruksgatan (vid Katarinavägen) bär ännu i dag vittne om hyttans läge».

Glasbruksgatorna på Södermalm äro emellertid uppkallade efter *Melchior* Jungs glasbruk därstädes, överflyttat från Kungsholmen till Södermalm redan 1654. I dansken Stalhoffs reseskildring från Stockholm 1660, tryckt i Samfundet S:t Eriks årsbok 1910, omtalas i närheten av Ryssgården på Södermalm »GlasBrucket som tillkommer Melchior Junge».¹ Notisen har tydligen undgått förf. På stadsingenjören Holms karta från 1674 äro också Jungs tomter i denna trakt utmärkta. Då även nyare arbeten meddela förvirrade och oriktiga uppgifter om Melchior Jung och hans verksamhet, torde en liten utredning här icke vara ur vägen. Jag bygger därvid på arkivforskningar, som jag själv verkställt rörande denna märkesman inom den svenska glasindustrien.

Melchior Jung var otvivelaktigt svensk. Han blev enligt handelskollegiets (fraktkammarens) protokoll borgare i Stockholm den 11 september 1639, varvid han förklarade sig vilja handla med kläde. I protokollet anges han som född i landet — troligen dock icke i Stockholm, då det väl annars legat nära till hands att ange huvudstaden som hans födelseort. Melchior Jungs fader var köpmannen och kunglige faktorn Påfvel Jung. Ett i riksarkivet förvarat odaterat brev från denne till drottning Kristina visar hans vidsträckta affärsförbindelser: från Värmland, Kopparberget och Mälardalen till England. Järn och kläde synas ha utgjort hans viktigaste handelsvaror. Påfvel Jung förefaller ej ha varit bosatt i Stockholm, där hans namn sällan förekommer i stadens handlingar.² Han var död före

¹ Förnamnet kursiverat hos Stalhoff.

² I varje fall synes han under en viss period av sitt liv haft sin verksamhet i Nyköping. Sälunda kallas han i Storkyrkoförsamlingens i Stockholm dopbok (i Stockholms stadsarkiv), där han 1612 ¹⁶/₈ antecknas som fadder, för »Påll Jung ifrå Nyköping» och i Stockholms stads tänkebok 1616 ²⁹/₄ för »Påfwell Jung. — — i Nyköping». I sistnämnda fallet gällde det en handelstransaktion om kläde. — Möjligen var sonen Melchior Jung född i Nyköping.

den 22 augusti 1650 enligt ett protokoll från Norrmalms kämnärskammare 1652 6/11. Melchior Jung förklarade sig vid rättegångstillfället kunna gå ed på att han intet ärft efter sin fader.

Med 1640-talet började Melchior Jungs verksamhet även som industriidkare. Ett kungligt donationsbrev 1644 tillförsäkrade honom en tomt till ett glasbruk på Munklägret, nuvarande Kungsholmen. Sedan staden genom kungliga donationer erhållit hela Kungsholmen, skedde från stadens sida upplåtelser till Melchior Jung på hans Kungsholmstomter åren 1646 och 1647. Stockholms stads i slottsarkivets s. k. slottsböcker ingående mantalslängder för tiden 1645—1655 ge oss en god inblick i Melchior Jungs verksamhet under detta årtionde i vad som berör hans familjeförhållanden, antalet och namnen å de hos honom anställda glasblåsarna etc.

Av någon anledning — troligen ekonomiska svårigheter — ville Jung emellertid bort från Kungsholmen. Ett odaterat brev (i riksarkivet) från honom förmäler nämligen, att han till sina kreditorer måst avträda sin egendom på Munklägret och flytta till Södermalm. Uppbrottet påskyndades tydligen av en förhärjande eldsvåda, som 1652 drabbade Jungs anläggning. Johan Ekeblad skriver därom i ett brev till sin far den 10 mars detta år: »Jag hafver nu intet nytt att skriva min käre farkär till, utan att glasbruket med Melchior Jongs hus och en bod full med spannmål på Munklägret brände helt i grund för några dagar sedan. Gud ske lof, att det stilltes där med.»³ Redan samma år, 1652, hade Jung till rätten ingivit en ansökan att få köpa en tomt vid Söderport gent över slussen men fått till svar, att det av vissa skäl ej kunde beviljas. Följande år, 1653, lät Jung inteckna en revers, daterad den 23 juli samma år, enligt vilken han av Simon Berg tillhandlat sig ett hus å Södermalm på Fiskarberget »brede widh min tämpt, som iagh nu uppå bygger». Detta är också det sista året vi finna Jung på Kungsholmen. Mantalslängden för nästa år, 1654, upptager honom nu som bosatt på Södermalm. Det nyss omtalade, pågående bygget var givetvis glashyttan. Simon Bergs panträttighet i Melchior Jungs hus och glashytta på Södermalm uppbjöds sedan i rätten påföljande år, 1655.

Åtskilligt skulle vara att tillägga om Jungs fortsatta verksamhet, men det vore för vidlyftigt att här anföra. Enligt bouppteckningsinstrumentet (i stadsarkivet) avled Melchior Jung den 30 november 1678. Andra källor uppgiva som dödsdag den 28 november samma år. Bouppteckningen upptog bl. a. »uthi Södre förstaden på Glaasbrukzgatan» en gård med ett halvbyggt stenhus vid gatan, »der sielfwa glaasbruket ähr», en träbyggning nere på gården, som änkan bodde i, en avstängd gård därintill, som

³ Johan Ekeblads bref utgifna af N. Sjöberg, I, Sthlm 1911, s. 121.

beboddes av mågen, notarien Johan Salberg, med därtill hörande »lägenheter» vid sjön jämte en stalltomt samt en gammal sjötomt, vartill kommo en trädgård vid Götgatan samt en gård vid Badstugatan. I övrigt förefanns en ganska rik kvarlåtenskap, upptagande bl. a. ett stort bibliotek, specificerade »instrumenter och wärktygh till glaashyttan» samt glas. Den imponerande listan över debitorerna visar mångsidigheten i Melchior Jungs affärsförbindelser alltifrån hertig Adolf Johan till glasbodflickan Ebba. Vad själva glasbruksförvaltningen beträffade avtalades det, att änkan och en till barnens hjälp förordnad person skulle tillse försäljningen av glaset från glasboden, medan änkan skulle ha halva glasbruket. Till yngste sonen, Melchior, testamenterade fadern biblioteket och till hans »studiers befodran och vidare information i glaaskonsten» 600 riksdaler specie.

Melchior Jung d. y. kom dock tydligen aldrig att ägna sig åt denna konst. En hans halvbror, Gustaf Johan Jung, född omkring 1650, blev däremot grundläggaren av *Finlands* glasindustri, som 1931 firade sitt 250-årsjubileum. Gustaf Johan Jung grundade nämligen 1681 ett glasbruk i Nystad men bröt upp därifrån redan år 1685, sedan största delen av staden förhärjats genom brand i september samma år. Återkommen till Stockholm återupptog han faderns verksamhet, som dock redan mot slutet av Melchior Jungs livstid varit tynande. Platsen för Gustaf Johan Jungs glasbruksdrift var den gamla vid Glasbruksgatorna på Södermalm. Även Melchior Jungs son hade att kämpa med hård konkurrens i sitt yrke, och när Gustaf Johan Jung 1695 avled, hade hans glasbruk troligen redan tidigare måst uppgå striden.

Den finländska glasindustriens historia har i samband med nyssnämnda jubileum i våra dagar uppmärksammats. Forskningar i hithörande frågor ha sålunda särskilt bedrivits av ingenjör Claës Norstedt i Helsingfors. Det har varit mig en glädje att till honom ha fått meddela fakta rörande släkten Jung. Ingenjör Norstedt har delgivit mig sitt intresse för bl. a. de i Melchior Jungs bouppteckningsinstrument meddelade uppgifterna rörande glashyttans »instrumenter och wärktygh». Gustaf Johan Jungs betydelsefulla insats på ett viktigt industriellt område har sålunda i våra dagar uppmärksammats i Finland. Det vore önskvärt, att här hemma även *Melchior* Jungs verksamhet inom glasindustrien blev föremål för ett särskilt intresse. Detta desto hellre som denna hans verksamhet snart kan fira sitt 300-årsjubileum. Ett rikt material föreligger här för forskningen.

Gunnar Bolin.

Vägar och gästgivaregårdar i Västmanlands län. Av L. L.

Lorichs. A. F. Berghs Boktryckeri, Västerås 1932. 4:o. 471 s.

+ 3 planscher + 15 kartor. Pris kr. 10:—.

Från rent historiska lika väl som från geografiskt-topografiska och bebyggelsebetonade synpunkter framträder alltmera behovet av att äntligen få en framställning av vårt trafikväsendes historia. Detta framhålles av mången vetenskapsman (se t. ex. J. Sahlgren i Vad våra ortnamn berätta, Verdandis småskrifter n:r 351, s. 22). Till dess att vi erhållit ett sammanfattande vetenskapligt arbete, som håller måttet, få vi nöja oss med de spridda bidrag, som nu i skilda former lämnas.

Lorichs' arbete utgör ett aktningvärt och vad rör lokala förhållanden tills dato enastående tillskott till den väghistoriska litteraturen. Den dag, vi fått motsvarande arbeten för alla våra län, äro vi närmare en klar överblick av vårt vägväsendes utveckling. Tidigare torde detta icke kunna ske, ty en aldrig så fullständig översikt av författningarna o. d. — i och för sig värdefull — måste kompletteras med allt som ortkunskapen för-
mår giva.

Då man gör bekantskap med de första partierna i Lorich's verk, som avse att lämna en mera allmän orientering om våra äldre väg- och gästgivareförordningar, får man just ett förstärkt intryck av begreppet »spridda bidrag». Lorichs' omsorgsfulla framställning utgör på denna punkt intet undantag från regeln, att vissa detaljer upprepas nästan till leda från det ena arbetet till det nästa, medan andra pläga förbigås eller förbliva okända. Allt till men för det historiska sammanhanget, i det att orsak och verkan icke klart framträda.

Vi komma så till de avsnitt, som behandla de äldre vägarna i Västmanlands län t. o. m. 1805 års landshövdingebeskrivning. Redan 1651 föreskrevs i Kungl. Maj:ts instruktion för landshövdingarna, att vägarna skulle »noteras» upp. 1805 års beskrivning, föranstaltad av en skrivelse från Krigskollegium den 14 februari 1805, är ett värdefullt dokument. Publicerandet bör icke minst hava det goda med sig, att forskare, som äro intresserade av andra landsändar, komma att flitigt söka efter motsvarande rapporter.

En synnerligen god ortskänedom och en varm hembygdskärlek hava hjälpt Lorichs att giva denna del en högst vederhäftig prägel. Väl skolad från föregående arbeten berörande länet och försedd med outtömligt intresse för sitt läns kommunikationer, har han här kunnat giva upplysningar av bestående värde. Ett fullständigare angivande av vissa källor och ett redigare utnyttjande av t. ex. Elers handskriftssamling i Uppsala universitetsbibliotek hade ökat överskådligheten. Men man får vara glad för allt,

som lämnas. Det är sällan, som en levande kännedom om lokaliteterna i så hög grad förenas med förmåga att ur materialet utvinna det väsentliga. Främst är det ortskällorna, som fått stå till tjänst. Detta giver arbetet dess prägel och låter det verka så friskt på den, som mera känner materialet i de centrala arkiven. Skada är emellertid, att författaren icke utnyttjat det utmärkta stoff, som finnes särskilt i krigsarkivet. Han skulle nog icke ha nått till väsentligen ändrade forskningsresultat, men en nyttig kontroll och en utmärkt komplettering hade vunnits, samtidigt som de intresserade hade fått en ganska välbehövlig orientering om de samlingar, som giva det bästa materialet för fortsatta forskningar på området. Vissa uppgifter från andra arkiv och bibliotek borde också hava fullständigt verket.

Den tredje avdelningen är kvantitativt och kvalitativt starkast. På drygt 300 sidor behandlas Västmanlands vägväsende under 1800-talet och fram till våra dagar. Att närmare redogöra för innehållet är givetvis icke möjligt i detta sammanhang. Må det vara nog att fastslå, att samfärdselhistorien giver nyckeln till många sociala och kulturella problems lösning. Den, som skall studera den svenske självägande bonden under 1800-talet, bör icke uraktlåta att taga del av vägstämmoprotokoll och vägsyningsrapporter. — Allmogens inställning till bilismen, först fientlig, sedan förstående och nu kordial, vore värd sitt studium. Ingen kritisk och vaken iakttagare kan undgå att lägga märke till att vägarna och kommunikationsmedlen alltmera övergå till att bliva ett enande moment. Vad detta kan komma att betyda, är lätt att inse, då man känner den söndrande inverkan av »gästningen», »skjutsen» och vägunderhållsprinciperna i äldre tider.

Vägstommen i Västmanlands län är bland de mest intressanta och konstanta i riket. Den är av ålder uppvuxen kring en Mälarestig, »eriksgatan», som följt strandlinjen i öst-västlig riktning, samt i anslutning till rullstensåsar och flodlinjer, som löpa i nord-sydlig riktning. Man må icke förgäta, att eriksgatuleden genom Västmanland länge var den bästa vägen till Älvsborg och Oslo samt att »Stora Kopparbergsvägen» över Långhedens ås var en av landets stoltaste leder (jfr Bengt Hesselman, Långheden och Hälsingskogen, i Namn och Bygd 1930). Den var länge riktlinjen för handel och vandel mellan Mäljarbygden och Dalarna. Den blev plötsligt och totalt degraderad, då järnvägen lades mellan Falun och Gävle. Men nu synes den gamla »Långheden» komma till heders igen genom att landsvägen rätas och breddas.

Lorichs' framställning är icke blott ägnad att giva det historiska sammanhanget, där rikssynpunkterna spelat en stor roll, utan perspektiven vidgas även framåt, sedda i historiens förklarande ljus. Ty även om detaljomläggningar av vägarna ske i våra dagar, så är en faktor oföränderlig: linjernas huvudsträckningar, anvisade av naturen och följda av färdemän

sedan många århundraden tillbaka. Härpå ha vi tydliga och många bevis, och av allt att döma få vi flera sådana.

Varje landskap och län har sitt säregna vägarv, en skatt för det praktiska livet och för vetenskapen. Och Sveriges vägghistoria — en gång skriven — kommer att visa väg till förståelse av mycket, som den historiska forskningen ännu icke kunnat utreda.

Måns Mannerfelt.

En nomad och hans liv. Av Anta Pirak. Uppt. och övers. av H. Grundström; med förord av K. B. Wiklund. Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala 28: 3. Uppsala 1933. 231 s. Pris kr. 5:—.

Genom komminister H. Grundströms och professor K. B. Wiklunds förenade omsorger är vår lapplitteratur sedan någon tid ett gott stycke rikare än hittills. Det viktiga tillskott, som framkommit, är Jokkmokk-nomadens Anta Piraks självbiografiska skildring.

I sitt förord betonar professor Wiklund det betydelsefulla i att numera för första gången en utförlig skildring föreligger från en lappmark, där det längre norrut mer eller mindre starkt utpräglade finska kulturinflytandet ej gör sig gällande utan där det genuint och ursprungligt lapska i såväl människotyp som levnadssätt och traditioner lever kvar. Ett dylikt »rent» lappområde anser Wiklund börja redan någonstädes i Gällivare socken, och i Jokkmokks lappbyar är det moderna finska inflytandet, som väsentligen förmedlats av söderut inflyttade nordlappar, tämligen eliminerat. Anta Pirak, som nu synes vara omkring 60 år, representerar sålunda i alla hänseenden den ålderdomligaste av de nutida lapska stammarna, den som lever i det inre av de svenska lappmarkerna inom södra Norrbottens och Västernorrlands län.

Denna medtävlare på den litterära banan till tornelappen Johan Turi är dock i övrigt icke enbart typisk. Han är en från det dåvarande Mattisuddens (numera Murjeks) lappläroarseminarium utexaminerad småskollärare, som i sin ungdom också arbetat i pedagogikens tjänst. Men det vittnar så mycket starkare för hans nomadnatur, att han av inga andra skäl än en obetvinglig önskan att äga och sköta renar gav sitt lärarkall på båten, fast han synes ha haft både lust och fallenhet för det. Och de teoretiska kunskaper, som han inhämtat under tre månaders nattvardsskola och fyra terminers seminarium, förefalla på ingen enda punkt att ha slagit sönder hans rent lapska horisont eller ha vidgat hans begrepp väsentligt utöver vad som är naturligt för en intelligent svensk fjällapp i våra dagar. Hans psykologi är, möjligen med undantag för en något

minskad blyghet för främlingar (= svenskar), i stort sett typiskt lapsk med sin känsla av social och ekonomisk underlägsenhet men samtidigt med en outrotlig visshet om att den lille fattige lappen likväl är den store, rike svenskens överman i många stycken, både ifråga om moralisk oförvitlighet, kristligt sinnelag och naturlig kvickhet och knepighet. Att det ligger en viss objektiv sanning lika väl som ett välgörande plåster mot mindervärdeskomplex i denna inställning, torde envar som lärt känna riktiga nomadlappar kunna medgiva. Alldeles festligt kommer denna lapska psykologi fram i det kapitel, där Pirak skildrar sitt samarbete med renbeteskommissionen. När de olika renbetena i gränspfjällen skulle värderas, gick det mycket sakta, »därför att överhetspersonerna måtte gräsmark och oduglig mark, stenhölster och dylikt och undantogo grus- och stenpartier på fjälltopparna och troligen också jöklar. För vår del skulle det nog ha gått fort.»

Till de typiska lapska lynnesdrag, som Pirak här och där ger uttryck åt i sin skildring, hör också sinnet för naturens skönhet. Det är framför allt återseendet om våren med de vita fjälltopparna, som tycks verka mäktigt på de små nomaderna. Man går upp på fjället till en plats, varifrån man kan se vida omkring, »sätter sig, ser och iakttagar med beundran och glädje, hur fjällens toppar och tinnar på dessa kända trakter mest lysa vita.» Enkelt, rakt på sak och gripande är detta sagt — kanske också på originalspråket mindre stelbent, än det kommer fram i översättningen.

I övrigt är Piraks bok full av väl genomtänkta och samvetsgranna uppgifter om nomadlappens levnadssätt under alla skiften och aspekter. Ren-skötselns olika faser och detaljer från vallning och mjölkning till försäljning av kött och hudar återges med största saklighet och samtidigt på ett inifrån kommande sätt, som ger den rätta betoningen och innebörden åt alla enskildheter. Livet i kåtan och på flyttningen, barnens lekar och uppfostran, frieri och bröllop, samfundslivets både officiella och inofficiella former (de senare ej de minst viktiga) framställas på ett klart och koncist sätt. En stor mängd rent tekniska upplysningar, såsom om kåtabygge, tillverkandet av slädar och träkärl, om fiske, rovdjursjakt o. s. v., komplettera framställningen. Här förefaller det dock ofta, som om antingen Pirak eller hans översättare inte riktigt förmådde övervinna svårigheten vid själva beskrivandet. Den även i övrigt kännbara bristen på illustrationer blir i många dylika fall ytterst smärtsam för den, som vill i detalj tillgodogöra sig Piraks upplysningar. Om komminister Grundström varit i tillfälle att genomföra en konsekvent och otvetydig terminologi vid översättandet eller åtminstone försett skildringen med förklarande noter, skulle mycket ha varit vunnet. Som det nu är, måste man nog veta, hur en ackja är byggd, för att förstå beskrivningen därav — och ändå stannar man ofta

i tvivelsmål om enskildheterna, tills man t. ex. kommer underfund med vad »de inre kanterna av kölen sneddass av utåt» eller »endast i det översta sidobrädet göres ingen fog i övre kanten» skall betyda. I förra fallet menas att kölbrädans kanter på undersidan snedfasas, i det senare att en dylik snedfas hyvlas på alla sidobräderna, där de hopfogas med varandra, men naturligtvis ej på den översta brädans överkant, »relingen» på den båtliknande ackjan. Nästan lika svårtydd blir den enkla skildringen av hur man skär till en kåtaduk, emedan de kilar, som sättas in mellan de raka styckena för att göra duken vidare nedåt, kallas »våder», den övre hälften av kåtans tyghölje utan förklaring benämnes »rökstycke», och det lösa skynke, med vilket man efter behov täcker rököppningen, ges det nästan likalydande namnet »rökfångsstycke». Skildringen av hur flaskor och »klövjekistor» tillverkas lämnar åtminstone mig i rätt stor ovisshet om huru de åsyftade föremålen i verkligheten äro beskaffade.

Det skulle alldeles givet löna sig att bättra den värdefulla skildringen på dessa punkter genom att skaffa fram ett antal ordentliga bilder, dels fotografier av föremålen, dels teckningar av de olika procedurerna, försedda med en kompletterande text, i vilken såväl de lapska termerna som en god översättning av desamma meddelades. Ett sådant häfte, utfört av Anta Pirak och komminister Grundström under professor Wiklunds överinseende, skulle i hög grad öka den nu utgivna skildringens värde och borde kanske kunna bekostas av samma samfund, som står för denna.

När det gäller lapplivets andliga företeelser synas inga svårigheter av ovan antydda slag ha gjort sig gällande. Det friskaste och omedelbaraste samband mellan föremål och uttryck råder här, vare sig nu Pirak själv eller hans tolk eller båda äro mera intresserade av det andliga livets detaljer än av allehanda materiella småsaker. Gång på gång i skildringen dyka typer av lapska kristna upp, oefterhärmliga i sin blandning av hedendom och evangelism. Djävulen besöker dem i form av en lurvig hund. Men de kunna också avstå från att äta kött för att icke deras »kristendom skall försvagas». Efter föräldrarnas berättelse återger Pirak historier från mitten av förra århundradet om trollkunniga lappar, som hålla björnfester och känna bruket av trumman och som i puraste övermod mana upp gamla käringar ur graven för att håna dem för deras »möjliga tänder». Han kan traditioner om silvergruvorna vid Silpatjåkko och kyrkhelgerna vid Alkavare — länge sedan öde och övergivna. Att han kan sägner om Stalo, Järnnäsan och ryssarna är då mindre underligt. Anta Pirak har själv sett ett spöke i månskenet, han har hört Lars Levi Læstadius' ande predika utanför kåtan och mycket annat. Han är en kännare på det mystiska och talar som en sådan. Det är källskrift, som här presteras, ej »uppteckningar».

E. Klein.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E N

Föreningens för svensk kulturhistoria styrelseberättelse för år 1933.

1933 har varit Föreningens sextonde arbetsår. Därunder har styrelsen på följande sätt sökt fylla de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Visningar och allmänna ordinarie sammanträden hava under året hållits å följande dagar och ställen.

Tisdagen den 24 januari, då Gustav II Adolfsutställningen å Nordiska museet visades för Föreningens medlemmar under ciceronskap av föreståndaren för Livrustkammaren friherre Rudolf Cederström, intendenterna Sigurd Erixon och Sigurd Wallin samt museilektor Ernst Klein.

Onsdagen den 22 februari å Hotell Atlantic, varvid den nyvalde ordföranden, generaldirektör Gösta Malm, för första gången presiderade. Till disponent Carl Sahlin överlämnade ordföranden en textad adress med kallelse att vara Föreningens hedersledamot. Dagens sammanträde ägnades i övrigt åt förevisning av några kulturhistoriska filmer, upptagna för Nordiska museets räkning. Filmerna voro: »myrslätter» (Malung), svedjebruk (Floda), vinterfiske (Roslagen), »kryckdragning» (Floda) samt »Leksandslåten». Intendent Sigurd Erixon höll ett orienterande inledningsanförande, varpå amanuens Ola Bannbers och museilektor Ernst Klein demonstrerade filmerna. Sammanträdet var besökt av omkring 300 personer.

Lördagen den 29 april å Hasselbacken, varvid docent Waldemar Liungman höll föredrag över ämnet »Karnevalen genom tiderna». Föredraget illustrerades av levande masker, skioptikonbilder och ett karagözspel. Sammanträdet var besökt av omkring 150 personer.

Måndagen den 23 oktober i Nordiska museet, varvid intendent Sigurd Wallin höll ett med skioptikon illustrerat, dräkthistoriskt föredrag, anknutet till museets nyöppnade dräktgalleri. Efter supén på Högloftet utfördes av föreningsmedlemmar en kostymhistorisk parad, »Dräkt och typ», med intendent Torsten Althin som konferencier. Sammanträdet var besökt av omkring 250 personer.

Måndagen den 4 december å Svenska Teknologföreningen, varvid professor Henrik Cornell höll föredrag över ämnet »Kulturhistoriska bidrag ur den senmedeltida bildvärlden». Talrika skioptikonbilder belyste framställningen. Efter supén förevisade fil. d:r Gösta Montell trenne fil-

mer, framställande folkseder från norra Kina. Sammanträdet var besökt av omkring 150 personer.

Styrelsen har sammanträtt den 12 och 20 december 1932, den 24 och 30 januari, den 10 april och den 20 och 29 november 1933.

Arbetsutskottet har sammanträtt den 10 januari, den 6 juni, den 6 oktober samt den 19 december 1933.

Under året har Föreningen utgivit Rig på följande sätt: ett dubbelhäfte i juni, samt ett enkelhäfte i vardera september och december. Totala sidantalet 220.

Enligt beslut vid sammanträdet den 29 november 1933 har styrelsen vänt sig till i första hand 29 centrala musei- och hembygdsföreningar med förslag att såsom korporativa medlemmar ingå i Föreningen.

För att få en säker ekonomisk grundval för föreningens verksamhet har den nya styrelsen ansett det i hög grad nödvändigt att öka Föreningens medlemsantal, varför den, huvudsakligen genom sekretariatet, nedlagt ett intensivt arbete på medlemsackvisitionen. Tusentals prospekt och cirkulär hava utsänts såväl inom Sverige som till grannländerna, med det resultat, att medlemsantalet nu är omkring 500. Även ha styrelsens medlemmar genom personlig propaganda värvat medlemmar.

Till Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag, som bekostat en i Rig 1933 införd färgplansch, frambär Föreningen sitt värdsamma tack. Även betygar Föreningen sin tacksamhet gentemot Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien samt Stora Kopparbergs läns hushållningssällskap för lån av klichéer.

Under året har Föreningen icke åtnjutit något statsunderstöd till utgivande av Rig.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 1 januari 1933.

Kassabehållning	129: 23
Rig, 62,500 ex.	1: —
	<hr/>
	Kronor 130: 23

Skulder den 1 januari 1933.

Ledamöter, stödjande	1: —
Enligt dagboken	129: 23
	<hr/>
	Kronor 130: 23

VINST OCH FÖRLUST KONTO.

Inkomster:

Medlemsavgifter, årliga	4.070:—	
» »	<u>51:—</u>	4.121:—
» ständiga		1.425:—
» garanterade		150:—
Rigs försäljning		1.105: 05
Annonser		230:—
Bidrag till tryckningskostnad		203: 80
Räntor		7: 71
Förlust år 1933	86: 07	
» » » balanserad	<u>496: 70</u>	582: 77
	Kronor	7.825: 33

Utgifter:

Tryckningskostnader		4.238: 99
Författararvoden		473:—
Redaktörsarvode och redaktionsexpenser		500:—
Provision		597: 20
Omkostnader		1.321: 77
Porto		694: 37
	Kronor	<u>7.825: 33</u>

UTGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 31 december 1933.

Kassabehållning		43: 16
Diverse personer		291: 15
Förlust 1933, balanserad		496: 70
63.000 ex. av Rig		<u>1.426:—</u>
	Kronor	2.257: 01

Skulder den 31 december 1933.

Ledamöter, stödjande		1:—
» ständiga		1.425:—
Diverse personer		787: 85
Enligt dagboken		<u>43: 16</u>
	Kronor	2.257: 01

Å styrelsens för Föreningen för svensk kulturhistoria vägnar:

Gösta Malm.

Waldemar Liungman.

Sten Westerberg.

Föreningens första vårsammanträde 1934.

Föreningens för svensk kulturhistoria första vårsammanträde ägde rum å Hotell Gillet måndagen den 12 februari. Härvid höll skriftställaren Gustaf Näsström föredrag om *Museerna och livet*. Talaren framhöll, att de kulturhistoriska museerna befinna sig mitt i en brytningsperiod. De måste reformeras och reformen måste börja hos museimännen själva. Skola museerna kunna påverka nutidslivet i kulturskapande riktning, måste de begagna sig av för vår tid typiska metoder för att fånga uppmärksamheten hos en publik, som är bortskämd av filmens, radions och pressens rörlighet och snabbhet. Men dessa äro egenskaper, som stå i bjärt kontrast till vad som hittills dominerat museitekniken: det statiska och organiskt fixerade, som ju bäst tillgodoser föremålsvärden och den historiska överskådligheten. Tvivelsutan ha museerna, ansåg talaren, kommit en smula på efterkälken i förhållande till de tekniska resurserna. Museerna måste in i en ny epok: propagandaskedet. I föredraget berördes också museerna ute i landet, och föredragshållaren ville tillönska dessas föreståndare en allsidigare inriktning i deras verksamhet.

I en följande diskussion yttrade sig bl. a. ett flertal representanter för huvudstadens museala institutioner. Härvid framhölls, att museerna kunna jämföras med arkiv och bibliotek och att den nyskapande kulturinsatsen i viss mån är en extra faktor i deras gärning. Det betonades också, att museernas tredubbla uppgift — den kulturstimulerande, den vårdande och den vetenskapliga — borde komma till uttryck i utställningsarrangemangen: en uppdelning behövde göras mellan publiklockande och för vetenskapligt bruk användbara studiesamlingar. Den vetenskapliga forskning, som utgår ifrån de kulturhistoriska museerna, har verkat omskapande både på andra vetenskapsgrenar och på den allmänna livssynen. De moderna museernas tjänsterum äro icke några sömniga, spinnrocksromantiska studiekamrar utan ha affärskontorens karaktär med telefonsamtal, skrivmaskinssmätter och ständiga besök — detta just som en följd av den intima kontakten med ett allt mera växande livsintresse. Som en protest mot föredragshållarens yttrande om landsortens museer betonades med skärpa den oerhört skiftande och tyngande arbetsbörda, som numera vilar på dessas föreståndare.